

ग्रंथराज
दासबोध
खंड पाचवा

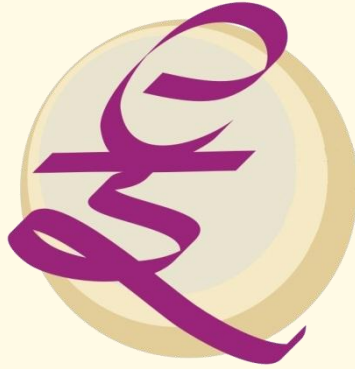

दासबोध

खंड ५
दशक १७ ते २०

समर्थ रामदास स्वामी

ई साहित्य प्रतिष्ठान

विनंती

दासबोधाचे सुमारे १५०० पानांचे पाचही खंड विनामूल्य वाचनासाठी आहेत. त्यावर सर्वांचा कायदेशीर अधिकार आहे. संतमहात्म्यांनी आपले विचारधन जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचावे म्हणून ते कायम मुक्त ठेवले. हे पुस्तक जास्तीत जास्त लोकांना वाटण्याचे कायदेशीर अधिकार व नैतिक जबाबदारी आम्ही वाचकांकडे सोपवत आहोत.

ई साहित्य प्रतिष्ठान हे नवीन लेखक कवींना जास्तीत जास्त वाचकांपर्यंत पोहोचण्याचे साधन आहे. तसेच सुमारे अडीच लाख वाचकांसाठी दर्जेदार साहित्य विनामूल्य नियमितपणे मिळण्याचे साधन आहे. सुमारे अडीच लाख मराठी वाचक ई मेल द्वारे व वेबसाईटद्वारे ई साहित्य प्रतिष्ठानच्या पुस्तकांचा आस्वाद घेत असतात.

भगवद्गीता, भावार्थ ज्ञानेश्वरी, छत्रपती शिवाजी, शंभूराजे, मावळे, विवेकानंद, सावरकर, जातककथा, शामची आई, तुकाराम गाथा, संत बहिणाबाई, मनाचे श्लोक, चोखामेळा, नामदेव गाथा आदि पुस्तकंही तरूण मराठी मुलांपर्यंत आणण्याचं काम ई साहित्य प्रतिष्ठान करतं. दर आठवड्याला नवनवीन पुस्तकं प्रकाशित करणाऱ्या ई साहित्य प्रतिष्ठानला आपल्या सहकार्याची गरज आहे.

नवीन साहित्यासाठी.

नवीन वाचकांसाठी.

मराठीला नवीन क्षितिजांशी नेण्यासाठी.

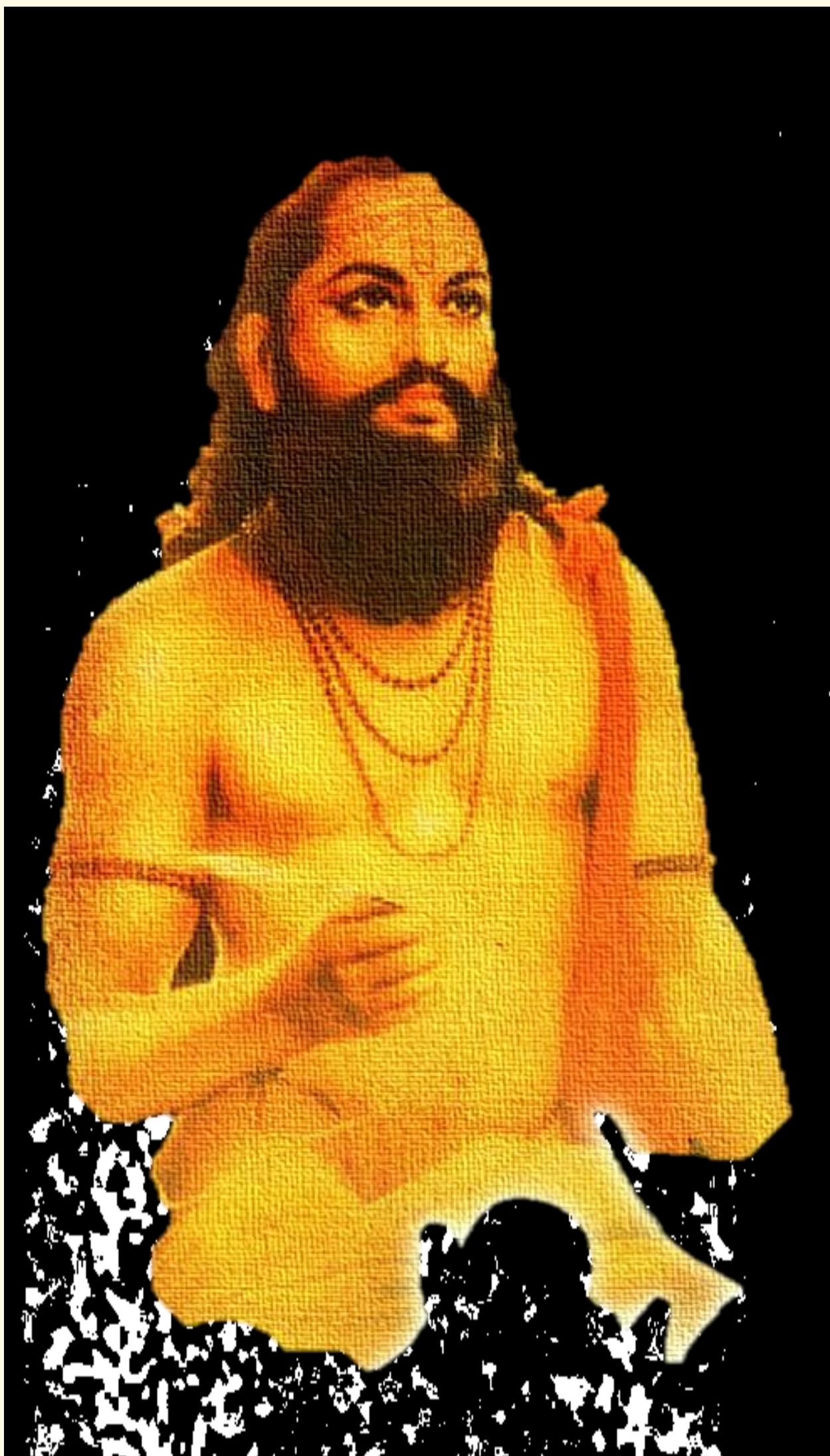
मनःपुर्वक आभार

dasbodh.com

विकीस्रोत

स्वराज्य
हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे
आणि
तो मी मिळवणारच
हा वरवर साधासोपा दिसणारा
पण विचार करता गहन आणि महान असा
विचार देणारे
महाराष्ट्राचे प्रिय नेते
लोकमान्य टिळक
यांना हा खंड अर्पण

कळकळीची विनंती

अध्यात्म असा एक बोजड शब्द आहे. एखादं पुस्तक अध्यात्मिक आहे किंवा वैचारिक आहे असं म्हटलं की लहान मुलं, तरुण मंडळी त्यापासून लांब होतात. अध्यात्म म्हणजे काहीतरी रिटायरमेंटनंतरचा उद्योग असे मानले जाते. पण जेव्हा उतारवयात हे ग्रंथ हाती येतात तेव्हा कळते की “अरे हे तर अगदी साधे रोजच्या वापराचे शहाणपण होते. योग्य वेळी कळले असते तर आपण केलेल्या बऱ्याचशा चुका टळल्या असत्या. आपले आयुष्य वेगळे झाले असते.”

आजचा काळ जागतिकीकरणाचा आहे. जागतिक किर्तीच्या विद्वानांचे साहित्य आता सहजासहजी उपलब्ध होते आहे. त्याचबरोबर आपल्याकडील महान विचारवंतांचे विचारही जगभर पसरत आहेत.

२३०० वर्षं जुन्या असलेल्या मराठी भाषेतही ज्ञानोबा तुकारामांसारखे महान संत आहेत. त्यांचे साहित्य जागतिक दर्जाचे आहे. हे संत मोठमोठ्या गोष्टी, क्लीष्ट भाषेत, बोजड करून सांगत नाहीत. अगदी गहन तत्त्वज्ञानही अगदी सहज साध्या भाषेत सांगतात. आणि मग त्याचं भाषांतर वाचून अमेरिकेतले विद्वान जी पुस्तकं लिहीतात ती जगभरात बेस्ट सेलर होतात. गुरुदेव टागोरांनी नोबेल पारितोषिक विजेती गीतांजली लिहिण्याआधी तुकारामांचे अभंग वाचले आणि बंगालीत भाषांतरित केले. गुरुदेव रविंद्रनाथांचे बंधू सत्येंद्रनाथ हे पहिले भारतीय ICS सनदी अधिकारी. ते १८७१ साली अहमदनगर, सातारा, पुणे आणि मुंबई भागात होते. त्या काळात त्यांनी तुकारामांचे अभंग वाचले आणि ते प्रभावित झाले. त्यानंतर त्यांनी व त्यांचे भाऊ रविंद्रनाथ यांनी तुकारामांच्या अनेक अभंगांचे “तुकोबा” या नावाने बंगाली व नंतर इंग्रजी भाषांतर केले. व याच प्रभावाखाली त्यांनी गीतांजली लिहिली. गीतांजलीच्या अनेक कवितांवर तुकारामांची छाप आहे. गीतांजलीचे इंग्रजी भाषांतर वाचून यिट्स हा इंग्लीश कवी प्रभावित झाला. त्यातले मानवतावादी आणि भूतदयावादी तत्त्वज्ञान ते लोक प्रथमच वाचत होते. एका वर्षातच त्याची फ्रेंच, जर्मन आदी दहा भाषांत भाषांतरे झाली. खुद्द गांधीजींनी तुकारामांच्या अभंगांचे भाषांतर केले.

पण आम्ही मराठी मंडळी मात्र तुकाराम, रामदास आणि ज्ञानेश्वर शाळेतल्या पुस्तकात नाईलाजाने वाचतो. आणि नंतर तिकडे वळूनही बघत नाही. ज्या तुकाराम महाराजांनी छत्रपतींनी पाठवलेला नजराणा नम्रपणे नाकारला आणि महाराजांना क्षात्रधर्माचा उपदेश केला ते तुकाराम महाराज आपल्यासाठी हजारो अभंगांचा नजराणा ठेवून गेले आहेत. त्यातली प्रत्येक ओळ, शब्द म्हणजे जीवनाचा मार्ग दाखवणारा प्रकाश झोतच आहे. पण हा नजराणा आपण उद्धटपणे नाकारत आहोत.

मित्रहो, मराठीतले असे अनमोल साहित्य आपल्या प्रत्येकाच्या घरी असले पाहिजे. वाचनात असले पाहिजे. आणि आचरणात आले पाहिजे. कारण आज जग आपल्या या खजिन्याने श्रीमंत होत आहे. जर आपण हा खजिना रद्दीत टाकू तर आपल्यासारखे करंटे आपणच ठरू. हे पुस्तक आपल्या जास्तीत जास्त मित्रांना आणि नातेवाईकांना पाठवा. प्रत्येक मराठी माणसाला हे मिळू दे.

संतसाहित्य विनामूल्य आहे. अमूल्य आहे. येणार्या पिढ्यांना नवा मार्ग दाखवण्याची क्षमता यात आहे.

चला तर. लागा कामाला. करा फॉरवर्ड. प्रत्येक मराठी माणसाच्या डेस्कटॉपवर आणि मोबाईलमध्ये ज्ञानेश्वरी, दासबोध आणि तुकारामाची गाथा असलीच पाहिजे.

आपले नम्र

टीम ई साहित्य

(ई साहित्य प्रतिष्ठानच्या सर्व VIP सदस्यांना पाचही खंड पाठवले जातील. त्यासाठी पत्र पाठवण्याची आवश्यकता नाही.)

इतरांनी खंड विनामूल्य मिळवण्यासाठी कृपया esahity@gmail.com ला पत्र लिहा. पत्रात आपण हा खंड ज्या लोकांना forward केला त्यांचे ई मेल पत्ते कळवावे.)

दासबोध हा समर्थ रामदासांनी रचला. त्याचे लिखाण त्यांचे पट्टशिष्य कल्याण स्वामींनी केले. रायगड जिल्ह्यातील अत्यंत निबीड अरण्यात विसावलेल्या शिवथरची घळ या ठिकाणी हे लेखन झाले. दासबोध हा ग्रंथ एकूण २० दशकांमध्ये विभागलेला असून, प्रत्येक दशकात १० समास आहेत.

एकेका समासात एक एक विषय घेऊन समर्थांनी सांसारिकांच्या, साधकांच्या, निस्पृहांच्या, विरक्तांच्या, सर्व सामान्यांच्या, बालकांच्या, प्रौढांच्या, जराजर्जरांच्या अशा सर्व जाती पंथ धर्मांच्या स्त्री-पुरुषांच्या मानवी मनाला उपदेश केला आहे. या ग्रंथाचे पारायण देखील करतात.

महाराष्ट्र सरकारच्या अधीन असलेल्या राज्य मराठी विकास संस्थेने ७,८०० ओव्यांचा हा ग्रंथ ऑडियो स्वरूपात उपलब्ध करून दिला आहे. शास्त्रीय गायक संजय अभ्यंकर यांच्या आवाजातल्या या ऑडियोरूपांतरित दासबोधाचे संगीत राहुल रानडे यांचे आहे.

समर्थ रामदास स्वामींनी दासबोधाचे वर्णन खालीलप्रमाणे करून ठेवले आहे...

भक्तांचेनि साभिमानें। कृपा केली दाशरथीनें।

समर्थकृपेचीं वचनें। तो हा दासबोध ॥श्रीराम॥

वीस दशक दासबोध। श्रवणद्वारें घेतां शोध।

मनकर्त्यास विशद। परमार्थ होतो ॥श्रीराम॥

वीस दशक दोनीसें समास। साधकें पाहावें सावकास।

विवरतां विशेषाविशेष। कळों लागे ॥श्रीराम॥

ग्रंथाचें करावें स्तवन। स्तवनाचें काये प्रयोजन।

येथें प्रत्ययास कारण। प्रत्ययो पाहावा ॥श्रीराम॥

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

॥ श्रीराम ॥

समर्थांची समर्थ विचार सूत्रे

डॉ. माधवी महाजन

madhavimahajan17@gmail.com

भारतीय संस्कृतीत पूर्वीपासूनच मानवी मनाचा, शरीराचा आरोग्याचा, विश्वाचा, निसर्गाचा तसेच जगण्यासंबंधीच्या नियमांचा असा सर्वांगीण अभ्यास झाला आहे. आनंदी जीवन कसे जगावे याचा मूलमंत्र भारतीय संस्कृतीने दिला आहे. भारतीय संस्कृतीत अद्वैताला महत्व दिले आहे. अद्वैत म्हणजे माझ्यासारखाच दुसरा आहे ही भावना. अद्वैताला महत्व देऊन विश्वावर आपलेपणाने प्रेम करा अशी व्यापक विचारांची शिकवण भारतीय संस्कृतीने दिली. भौतिक जगात जगताना खरे सुख, शाश्वत सुखाच्या उगमापर्यंत पोहोचवणारी विचारधारा या संस्कृतीने दिली. ऋषीमुनींनी शाश्वत सुखाची प्रचिती घेतली आणि हा आनंद सर्वापर्यंत पोहोचवण्यासाठी कार्यरत राहिले. ते केवळ अद्वैतात रमले नाहीत तर सर्व जगाशी एकरूप झाले.

शाश्वत सुखाचा मार्ग मनुष्याला वेदांनी दाखविला. भगवद्गीतेत श्रीकृष्णाने तो उलगडून दाखविला आणि भारताला लाभलेल्या संत परंपरेने तो मार्ग सामान्य माणसाला सोप्या करून दाखविला. आजच्या २१व्या शतकात देखील संतांचे विचार, त्यांचे साहित्य, एखाद्या दिपस्तंभाप्रमाणे आपल्याला मार्गदर्शक ठरते. या संत वाङ्मयामध्ये समर्थ रामदासस्वामी यांचा श्रीमद दासबोध हा ग्रंथ प्रापंचिकांसाठी, राजकीय व्यक्तींसाठी, साधकांसाठी, तसेच रोजच्या व्यवहारासाठी देखील अत्यंत उपयुक्त ठरतो. सर्वात महत्वाचे म्हणजे व्यक्ती विकासाच्या दृष्टीने या ग्रंथाचे महत्व अनन्य साधारण आहे. त्यांचे विचारधन प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाच्या जडणघडणीत उपयुक्त आहे. मानवी

मन हे अत्यंत चंचल आहे पण या मनाचा, प्रवृत्तीचा समर्थानी सखोल अभ्यास केला असल्याचे त्यांच्या विचार सूत्रांमधून आपल्या प्रत्ययास येते.

श्रीमद दासबोध, २० दशक आणि २०० समास असे स्वरूप असणाऱ्या या ग्रंथात ७७५१ ओव्या आहेत. प्रत्येक दशकातील १० समासांमध्ये एक सूत्र पकडून समर्थानी तो विषय विस्ताराने मांडला आहे. स्तवनाने प्रारंभ करून समर्थ आत्मज्ञानाच्या खोल गाभ्यापर्यंत आपल्याला घेऊन जातात. प्रपंचापासून ब्रह्मऐक्य साधण्यापर्यंतचे सर्व विषय समर्थ या ग्रंथात हाताळतात. अध्यात्मशास्त्राच्या या ग्रंथामध्ये मानवी जीवाचा उद्धार हा प्रधान हेतू दिसून येतो.

भारतीय तत्वज्ञान मानवी जीवनातील अज्ञान दूर होऊन त्याच्या जीवनात त्याला पूर्णत्व कसे प्राप्त करून घेता येईल याचा पाठपुरावा करते. समर्थांचा श्रीमद दासबोध हा ग्रंथ आदर्श मानवी जीवन कसे असावे याचे मौलिक मार्गदर्शन घडवतो. माणसाला परमेश्वराने अनेक दैवी गुणांनी युक्त असे घडवले. मानवी देह घडवताना २६ दैवी गुण आणि फक्त ६ च असुरी गुण देवाने या नरदेहाला बहाल केले. या गुण अवगुणांचे फायदे तोटे कसे आहेत या गुणांचा योग्य वापर करून उत्तम व्यक्तिमत्व कसे घडु शकते या विषयी समर्थ अनेक समासामधून मार्गदर्शन करतात.

या दैवी गुणांपैकी एक म्हणजे आपल्याला प्राप्त झालेले वाणीचे सामर्थ्य. शारदास्तवनाच्या समासामध्ये शारदामातेचे स्तवन करून समर्थानी आपण मांडलेल्या ग्रंथ प्रपंचासाठी उत्तम शब्दसामर्थ्य प्राप्त व्हावे म्हणून आशीर्वाद मागून घेतला आहे. वाणीचे महत्व दासबोधाप्रमाणे समर्थानी मनाच्या श्लोकात देखील स्पष्ट केले आहे,

स्वये सर्वदा नम्र वाचे वदावे । मना सर्व लोकांसी रे निववावे ।

लोकसंग्रहाच्या दृष्टीने समर्थानी वाणीचे महत्व वारंवार स्पष्ट केले आहे. आजच्या युगात देखील कामाच्या ठिकाणी "टिमवर्क" असते तेव्हा

परस्परांच्या सहाय्याने कोणतेही काम पूर्णत्वाला जात असते. अशावेळी एकमेकांना समजावून घेऊन कोणाचे मन न दुखावता काम करणे गरजेचे असते. आपली वाणी जर गोड असेल, दुसऱ्याला जाणून घेण्याची क्षमता असेल तर अशा व्यक्ती जीवनात यशाच्या शिखराच्या दिशेने वाटचाल करताना आपण पहातो.

जगामध्ये जगमित्र । जीव्हेपाशी आहे सूत्र ॥ दा. १९.२.१९ ॥

लोकसंग्रहाचे केवढे महत्वाचे सूत्र समर्थ आपल्याला सांगतात. आपल्या बोलण्यातून आपण अनेक मित्र जोडत असतो तसेच अनेक शत्रू देखील निर्माण करत असतो. जगात जर जगमित्र व्हायचे असेल तर त्याचे वर्म आपल्या जिव्हेपाशी आहे. ' उत्तमपुरुष लक्षण ' याविषयी निरुपण करताना स्वतःवरून दुसऱ्याचे अंतःकरण कसे जाणावे याचे सोपे सूत्र सांगितले आहे.

कठीण शब्दे वाईट वाटते । हे तो प्रत्ययास येते ।

तरी मग वाईट बोलावे ते । काय निमित्ते ॥ दा. १२.१०.२३ ॥

माणसाने नेहमी स्वतःवरून दुसऱ्याची परीक्षा करावी. दुसऱ्याच्या कटू बोलण्याने जसे आपले मन दुखावते तसेच आपल्या कठोर शब्दाने दुसऱ्याचे मन दुखावू शकते. दुसऱ्याचे मन दुखावणे ही एक प्रकारे हिंसाच आहे . अशी मानसिक हिंसा आपल्याकडून घडू नये यासाठी समर्थ आपल्याला सावध करतात.

आपणास चिमोटा घेतला । तेणे कासाविस जाला ।

आपणावरून दुसऱ्याला । राखत जावे ॥ दा. १२.१०.२४ ॥

अव्दैताचे प्रत्यक्ष व्यवहारिक स्वरूप समर्थानी या विचारातून शिकविले आहे.

जगामध्ये जगमित्र होण्यासाठी प्रथम एकमेकांविषयी वाटणारा राग, व्देष, मत्सर, या दुर्गुणांचा त्याग होणे गरजेचे आहे. स्वतःच्या विकासासाठी सुदृढ आरोग्यासाठी आणि मनाच्या प्रसन्नतेसाठी समर्थानी षड्रिपुंवर विजय मिळवण्यास सांगितले आहे. क्रोध हा माणसाचा प्रधान शत्रू आहे हा क्रोध बळावतो कसा तर समर्थ म्हणतात,

अभिमानें उठे मत्सर | मत्सरें ये तिरस्कार |

पुढें क्रोधाचा विकार | प्रबळे बळें || दा. १.१.२३ ||

विचारशक्ती नष्ट करणारा, स्वतःबरोबर इतरांचा नाश करणाऱ्या क्रोधावर विजय मिळवण्याची शिकवण समर्थ देतात. भगवद्गीतेत भगवंतांनी स्पष्टपणे सांगितले आहे की, " क्रोधामुळे भ्रम होतो, विवेक सुटतो, भ्रमामुळे तसेच अविवेकामुळे विस्मरण होते, विस्मरणामुळे निश्चयात्मक बुद्धी नष्ट होते आणि बुद्धीनाश झाला , विवेकाचा नाश झाला की सर्वस्वाचा नाश होतो (अ २. श्लो. ६३) स्वतः बरोबर इतरांचा नाश करणाऱ्या क्रोधाला मनातून हृदपार करायला सांगुन समर्थ आपल्याला सावधच करतात. एखाद्या भुंकंपाप्रमाणे आपल्या शरीराची व मनाची हानी करणाऱ्या क्रोधावर विजय मिळवून आनंदी जीवन जगण्याची कलाच समर्थ आपल्याला शिकवतात.

दंभ दर्प अभिमान | क्रोध आणि कठिण वचन |

हें आज्ञानाचें लक्षण | भगवद्गीतेत बोलिलें || दा. १२.१०.२८ ||

क्रोधाबरोबरच दंभ, दर्प, अभिमान, कठोरवाणी यापासून कोसो दूर राहण्यास सांगतात. ही सर्व अज्ञानाची तसेच असुरी लक्षणे आहेत. समर्थानां सर्वात जास्त चीड या नैतिक दुर्गुणांची आहे. समर्थ आपल्या महंतांना उत्तम महंत होण्यासाठी महंत व्हा पण महंती करू नका असे बजावतात. महंती म्हणजे महंतपणाचा डामडौल. हा डामडौल, खोटा दिमाख याचा समर्थाना तिटकारा आहे. विकारांवर विजय मिळवला तरच मनःशांती मिळणे शक्य आहे हे जाणुनच समर्थ आपल्याला वारंवार या दोषांपासून दूर राहण्याच आग्रह करतात.

अवगुण सोडितां जाती | उत्तम गुण अभासितां येती |

कुविद्या सांडून सिकती | शाहाणे विद्या || दा. १४. ६. ५ ||

हे दासबोधाचे प्रधान सूत्र आहे. स्वभावाला औषध नाही असे म्हणतात. परंतु प्रयत्नांच्या आधारे माणुस आपल्यामध्ये हवा तसा बदल घडवून आणु शकतो हा विश्वास समर्थ आपल्या मनात जागा करतात. अचुक प्रयत्नांच्या आधारे मनावर संयम ठेवून, सातत्याने उत्तम गुण अभ्यासपूर्वक आपल्यात आणण्याचा प्रयत्न केला तर हे परिवर्तन सहज शक्य आहे हे समर्थ वरील ओवीत ठामपणे सांगतात.

समर्थानी आपल्या कृतीतून, विचारांतून, प्रयत्नवादाचा पुरस्कार केला. "यत्न तो देव जाणावा | यत्नेविण दरिद्रता " या बोधवाक्यातून समर्थ आपल्याला प्रयत्नांना देव मानण्याची शिकवण देतात. कोणत्याही गोष्टीत यश मिळविण्यासाठी "अचूक" प्रयत्न आणि कष्ट करण्याची तयारी महत्वाची आहे. हे जाणून समर्थानी यत्नवादाचा पुरस्कार केला.

कष्टेंविण फळ नाही | कष्टेंविण राज्य नाही |

केल्याविण होत नाही | साध्य जर्नी || दा. १८. ७. ३ ||

समर्थांच्या या उत्कीमधुन मनाच्या संकल्प शक्तीचा प्रत्यय येतो. अचुक प्रयत्न आणि जिद्द तसेच कष्ट केल्याने सुखाची प्राप्ती होते. पुरेशा प्रयत्नांच्या अभावाने अपयशाचे दुःख पचवावे लागते. काही माणसे अशी असतात की त्यांना आपल्या प्रतिष्ठेला शोभेल असेच काम करायला आवडते. त्यामुळे आयुष्यात आलेल्या अनेक संधी त्यांना गमवाव्या लागतात.

आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती | ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती |

आधीं आळसें सुखावती | त्यास पुढें दुःख || द. १८. ७. ५ ||

मनुष्याने जर अचूक प्रयत्न केले तर त्यांच्या ऐहिक, पारलौकिक व पारमार्थिक सुखाच्या सर्व ईच्छा पूर्ण होतात. सातत्य, चिकाटी, दृढनिश्चय आणि ठाम विश्वास ही पुंजी जवळ असेल तर यशस्वी आपल्यापासून नक्कीच लांब नाही. अचूक प्रयत्न, जिद्द तसेच कष्ट केल्याने सुखाची प्राप्ती होते. पण प्रयत्नांची कास न धरता केवळ दैवावर हवाला ठेवून आळशीपणा केला तर मात्र अपयश पदरात पडते. शत्रू हे केवळ बाहेरच्या कोणा व्यक्तीच्या रुपात असतात असे नाही तर ते आपल्या मनातही असतात. आळस हा आपला सर्वात मोठा शत्रू आहे. या दुर्गुणामुळे प्रयत्न करण्याची ईच्छाच होत नाही. एवढेच नाही तर वेळेचा देखील त्याला उपयोग करून घेता येत नाही. आळस हा अवघ्या मानव जातीचा शत्रू आहे ज्याचा निषेध समर्थ करतात. आळस हे करंटेपणाचे लक्षण आहे. आपल्याला सर्वस्वी बुडविणाऱ्या आळसाचाच आळस करण्याची शिकवण समर्थ देतात. कामचुकारपणा करायला लावणाऱ्या आळसाचा प्रयत्नपूर्वक त्याग करायला समर्थ सांगतात.

केल्याने होत आहे रे । आधी केलेचि पाहिजे ।

यत्न तो देव जाणावा। अंतरी धरीता बरे ॥

असे विचारधन देऊन समर्थानी लोकांना प्रयत्नवादी बनविले. आपल्या प्रबोधनातून अंधश्रद्धा व आळस यांच्यावर त्यांनी घालाअ घातला आहे.

ऐक सदेवपणाचें लक्षण | रिकामा जाऊं नेदीयेक क्षण |

प्रपंचवेवसायाचें ज्ञान | बरें पाहे ॥ दा. ११.३.२४ ॥

समर्थानी 'सिकवण निरूपण' समासामध्ये सामान्य माणसाने आपले जीवन यशस्वी होण्यासाठी वेळेचे महत्व समजावून सांगितले आहे. आळसामध्ये आपल्या आयुष्याचा कोणताही क्षण वाया न जाऊ देणे हेच खरे भाग्याचे लक्षण असल्याचे समर्थांचे ठाम मत आहे. ज्याला आपल्या आयुष्यात काही करावयाचे

त्याने आपला वेळ सत्कार्णी लावावा असा आदर्श समर्थांनी या समासाब्दारे आपल्या समोर ठेवला आहे. " बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले " समर्थांनी स्वतः याच पध्दतीने आपले आचरण ठेवले होते.

समर्थांनी आपल्या या ग्रंथामध्ये अनेक विषयांवर निरूपण करून आपले जीवन आनंदी करण्यासाठी अनेक जीवनमूल्ये आपल्या समोर छोड्या छोड्या सूत्रांमधून व्यक्त केली आहेत. जगण्यावर भरभरून प्रेम करायल शिकविणारा हा ग्रंथ सृष्टीचा मनापासून आस्वाद घ्या पण आसक्त होऊ नका हा संदेश देतो. कारण ही आसक्ती दुःखाचे मूळ कारण आहे. विवेकाच्या आधारे मन ताव्यात ठेवून जीवनमार्ग आक्रमण केला तर निश्चितच सुखी, आनंदी जीवन जगता येऊ शकते. विविध विषयांमागे धावणारे मन कसे स्थिर ठेवता येईल याचे मार्गदर्शन या ग्रंथात घडते.

सर्वसामान्य मनुष्य विषयलोलुप असतो. या भौतिक जगात जगताना सर्व सुखसोयी मिळाव्यात यासाठी झगडत असतो. या सुखांच्या मागे धावता धावता सुखाचा शोध कधीच संपुन जातो. केवळ धावणे आणि सुखसुविधा उपलब्ध करून घेणे या गोंधळात सतत कष्ट करत राहूनही तो असंतुष्टच राहतो. सर्व सुखे त्याच्या दारात आली तरी वाढत्या गरजांमुळे फक्त असमाधानीच जीवन जगतो. सुखांच्या शोधात धावता धावता मनःशांती गमावून बसतो.

समर्थांनी १२ व्या दशकात सुखी, समाधानी जीवनाचे, मनःशांती प्राप्त करून घेण्याचे अत्यंत सोपे सूत्र समजावून सांगितले आहे. समर्थांचा प्रपंच करण्याला विरोध नाही. उलट ते म्हणतात,

प्रपंच करावा नेमक । पहावा परमार्थ विवेक ।

जेणे करिता उभय लोक । संतुष्ट होती ॥

प्रपंचातील योग्य कर्म करून परमार्थ साधण्याची कला समर्थ शिकवितात. हा प्रपंच नेटका करताना नकारात्मक विचारांना मनात स्थान न देता सकारात्मक विचारांवर भर देण्यास समर्थ सांगतात.

नेटका प्रपंच करत असताना परमार्थपण करणे गरजेचे आहे या समजुतीने आपण पूजापाठ, नामस्मरण, पोथीवाचन करित असतो. परंतु या कर्मा बरोबरच नकारात्मक कर्मे देखील तेव्हाच किंबहुना जास्तच करत असतो. सकाळी पूजापाठ किंवा नामस्मरण करतो. दासबोधाचा समास वाचतो पण त्याच बरोबर दुसऱ्याची निंदा करणे, दुसऱ्याचे दोष काढणे, राग , तिरस्कार अशा कृतीपण आपल्याकडून तितक्याच सहजपणे घडत असतात. त्यामुळे आपण धड ना नेटका प्रपंच करत ना धड परमार्थ . या नकारात्मक विचारांचे उच्चाटण करून सकारात्मक विचारांच्या सहाय्याने 'नेटके' आणि ' नेमके' आनंदी जीवन कसे जगता येईल हे उलगडून दाखविणारा श्रीमद दासबोध हा ग्रंथ आपल्याला आजही मार्गदर्शक ठरतो.

आज काळ बदलला, युगे बदलली, मनुष्याचे राहणीमान बदलले, विज्ञान प्रगत झाले परंतु माणसाची वृत्ती मात्र तशीच राहिली. त्यामुळे प्रगतीच्या अत्युच्च शिखरावर पोहोचून देखील मनुष्य असमाधानीच राहिला. माझे ते माझे आणि तुझे तेही माझेच ही त्याची वृत्ती इतकी बळावली की हिंसाचार वाढला. गणेशस्तवनामध्ये बुद्धीची देवता असणाऱ्या गणेशाचे स्तवन समर्थ करतात. गणेशाच्या कृपेने आपल्याला अशी सूक्ष्म बुद्धी प्राप्त झाली म्हणून त्याच्यापुढे नतमस्तक होतात. आजच्या २१व्या शतकात मात्र मनुष्य आपल्याला प्राप्त झालेल्या या सामर्थ्याचा उपयोग दुसऱ्याच्या नाशासाठी करताना दिसतो. जगात घडणारे अतिरेकी हल्ले, बॉम्बस्फोट या घटनातून या गोष्टी प्रकर्षाने जाणवतात. राग, व्देष, मत्सर, कोणत्या प्रकारची टोकाची हानी करू शकतात याचे आपल्याला प्रत्यंतर येते. विकारांच्या आधीन गेलेला मानव अत्यंत अस्वस्थ, अस्थिर, असमाधानी आयुष्य व्यतित करत आहे. प्रगतीच्या शिखराकडे वाटचाल करणारा मानव विचारांनी मात्र अप्रगतच राहिला असे वाटते. विचारांची व्यापकता त्याच्यामध्ये नसल्यामुळे समर्थांच्या उपासनेचा व्यापक अर्थ त्याच्या मनापर्यंत पोहोचू शकत नाही. उपासनेचा गजर करणारे समर्थ " विश्वावर आपलेपणाने प्रेम करा " ही उपासना शिकवितात. सर्व प्राणीमात्रांच्या ठिकाणी अंतरात्मा आहे. म्हणून कोणाचेही अंतःकरण न दुखावणे ही उपासना सांगतात.

आजच्या परिस्थितीत काही चांगले घडावयाचे असेल तर सकारात्मक विचारांना दिशा देणारे तसेच मनःशांती देणारे समर्थांचे वाङ्मय नक्कीच

मार्गदर्शक ठरणारे आहे. त्यांच्या ग्रंथातील समर्थ विचारानेच समाज सशक्त आणि समर्थ बनणार आहे. समर्थ आपल्यात राहूनच आपल्याला मार्गदर्शन करीत आहेत. त्यासाठी सावधपणे, उघड्या डोळ्यांनी त्यांचा शोध घेतला पाहिजे, तरच त्याचा प्रत्यय येणार आहे.

धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।

झाले आहेत पुढे होणार । देणे ईश्वराचे ॥

जय जय रघुवीर समर्थ

Posted by Dr.Madhavi Mahajan

नमस्कार ,

<http://wwwchintancom.blogspot.in/>

या संकेतस्थळावर समर्थ रामदासस्वामी लिखित श्रीमद दासबोध या ग्रंथामधील निवडक ओव्या घेऊन त्यावरील चिंतन असे लिखाण करण्याचा मानस आहे. समर्थ रामदासस्वामी आणि त्याचे विचार आपल्याला सतत मार्गदर्शक ठरतात. परंतु अध्यात्मिक ग्रंथ वा त्यातील विचार याबद्दल पाहण्याचा दृष्टीकोण काहीसा संकुचित असल्यामुळे या ग्रंथाकडे , विचाराकडे दुर्लक्ष केले जाते. परंतु जेव्हा यातील विचारांचे वाचन करून चिंतन मनन घडते तेव्हा ते विचार कृतीत उतरवणे किती गरजेचे आहे हे वाचकांच्या लक्षात येते.

आजच्या सामाजिक परिस्थितीबद्दल वेगळे लिहिण्याची गरज नाही . परंतु खूप कामात व्यस्त असणारे आपण इतरांना काय स्वतःला देखील वेळ देऊ शकत नाही. घरात , घराबाहेर, ऑफीसमध्ये कुठेच आपल्याला स्वस्थता लाभत नाही. भरपूर पैसा, गाडी, बंगला, सर्व सुखसोयी असताना देखील मनाला शांतता वा समाधान लाभत नाही. अशा या मनाच्या अवस्थेमध्ये श्रीमद दासबोधासारखे ग्रंथ मनाला निश्चित दिशा देण्याचे काम करतात. मनावर संयम मिळविण्यासाठी कशाप्रकारचा विचार, वर्तन अपेक्षित आहे याविषयी हे ग्रंथ निश्चितच मार्गदर्शक ठरतात.

- दासबोध/दशक पहिला - स्तवनांचा
दासबोध/दशक दुसरा - मूर्खलक्षणांचा
दासबोध/दशक तिसरा - सगुणपरीक्षा
दासबोध/दशक चौथा - नवविधाभक्तीचा
दासबोध/दशक पांचवा - मंत्रांचा
दासबोध/दशक सहावा - देवशोधनाचा
दासबोध/दशक सातवा - चौदा ब्रह्मांचा
दासबोध/दशक आठवा - मायोद्भवाचा
दासबोध/दशक नववा - गुणरूपाचा
दासबोध/दशक दहावा - जगज्योतीचा
दासबोध/दशक अकरावा - भीमदशक
दासबोध/दशक बारावा - विवेकवैराग्यनाम
दासबोध/दशक तेरावा - नामरूप
दासबोध/दशक चौदावा - अखंडध्याननाम
दासबोध/दशक पंधरावा - आत्मदशक
दासबोध/दशक सोळावा - सप्ततिन्वयाचा
दासबोध/दशक सतरावा - प्रकृतिपुरुषाचा
दासबोध/दशक अठरावा - बहुजिनसी
दासबोध/दशक एकोणिसावा - शिकवणनाम
दासबोध/दशक विसावा - पूर्णदशक

दशक सतरावा :

प्रकृतिपुरुष ॥ १७.० ॥

समास पहिला : देवबळात्कार ॥ १७.१ ॥

॥श्रीराम॥ निश्चळ ब्रह्मी चंचळ आत्मा | सकळां पर जो
परमात्मा |

चैतन्य साक्षी ज्ञानात्मा | शङ्गुणैश्वरु ॥१॥

सकळ जगाचा ईश्वरु | म्हणौन नामें जगदे-

श्वरु । तयापासून विस्तारु | विस्तारला ॥२॥

शिवशक्ती जगदेश्वरी | प्रकृतिपुरुष परमेश्वरी |

मूळमाया गुणेश्वरी | गुणक्षोभिणी ॥३॥

क्षेत्रज्ञ द्रष्टा कूटस्त साक्षी | अंतरात्मा सर्वलक्षी |

शुद्धसत्व महत्त्व परीक्षी | जाणता साधु ॥४॥

ब्रह्मा विष्णु महेश्वरु | नाना पिंडी जीवेश्वरु |

त्यास भासती प्राणीमात्रु | लाहानथोर ॥५॥

देहदेउळामधे बैसला | न भजतां मारितो देहाला |

म्हणोनि त्याच्या भेणें तयाला | भजती लोक ॥६॥

जे वेळेसी भजन चुकलें | तें तें तेव्हां पछ्याडिलें |

आवडीनें भजों लागलें | सकळ लोक ॥७॥

जें जें जेव्हां आक्षेपिलें | तें तें तत्काळचि दिधलें |

त्रैलोक्य भजों लागलें | येणें प्रकारें ॥८॥

पांचा विषयांचा नैव्यद्य | जेव्हां पाहिजे तेव्हां

सिद्ध | ऐसें न करितां सद्य | रोग होती ॥९॥

जेणें काळें नैव्यद्य पावेना | तेणें काळें देव राहेना |

भाग्य वैभव पदार्थ नाना | सांडून जातो ॥१०॥

जातो तों कळो देईना | कोणास ठाउकें होयेना |

देवेंविण अनुमानेना | कोणास देव ॥११॥

देव पाहावयाकारणें | देउळें लागती पाहाणें |

कोठेंतरी देउळाच्या गुणें | देव प्रगटे ॥१२॥

देउळें म्हणिजे नाना शरीरें | तेथें राहिजे जीवेश्वरें |

नाना शरीरें नाना प्रकारें | अनंत भेदें ॥१३॥

चालतीं बोलतीं देउळें | त्यामधें राहिजे राउळें |

जितुकीं देउळें तितुकीं सकळें | कळली पाहिजे ॥१४॥

मद्य कूर्म वाराह देउळें | भूगोळ धरिला सर्वकाळें |

कराळें विक्राळें निर्मळें | कितियेक ॥१५॥

कित्येक देउळीं सौख्य पाहे | भरतां आवघें सिंध

आहे | परी तें सर्वकाळ न राहे | अशाश्वत ॥१६॥

अशाश्वताचा मस्तकमणीं | जयाची येवढी करणी |

दिसेना तरी काय जालें धनी | तयासीच म्हणावें ॥१७॥

उद्धवोन्मुख होतां अभेद | विमुख होतां उदंड

खेद | ऐसा अधोर्ध संवाद | होत जातो ॥१८॥

सकळांचे मूळ दिसेना | भव्य भारी आणी

भासेना | निमिष्य येक वसेना | येके ठाई ॥१९॥

ऐसा अगाध परमात्मा | कोण जाणे त्याचा महिमा |

तुझी लीळा सर्वोत्तमा | तूंच जाणसी ॥२०॥

संसारा आलियाचें सार्थक | जेथें नित्यानित्यविवेक |

येहलोक आणी परलोक | दोनीं साधिले ॥२१॥

मननसीळ लोकांपासीं | अखंड देव आहिर्निशीं |

पाहातां त्यांच्या पूर्वसंचितासी | जोडा नाहीं ॥२२॥

अखंड योग म्हणोनि योगी | योग नाहीं तो

वियोगी | वियोगी तोहि योगी | योगबळें ॥२३॥

भल्यांची महिमा ऐसी | जे सन्मार्ग लावी लोकांसी |

पोहणार असतां बुडतयासी | बुडों नेदावें ||२४||

स्थूळसूक्ष्मतत्वझाडा | पिंडब्रह्मांडाचा निवाडा |

प्रचित पाहे ऐसा थोडा | भूमंडळीं ||२५||

वेदांतीचें पंचिकर्ण | अखंड तयाचें विवर्ण |

महांवाक्यें अंतःकरण | रहस्य पाहे ||२६||

ये पृथ्वीमधें विवेकी असती | धन्य तयांची

संगती | श्रवणमात्रें पावती गती | प्राणीमात्र ||२७||

सत्संग आणी सत्शास्त्रश्रवण | अखंड होतसे विवर्ण |

नाना सत्संग आणी उत्तम गुण | परोपकाराचे ||२८||

जे सत्कीर्तीचे पुरुष | ते परमेश्वराचे अंश |

धर्मस्थापनेचा हव्यास | तेथेंचि वसे ||२९||

विशेष सारासार विचार | तेणें होय जगोद्धार |

संगत्यागें निरंतर | होऊन गेले ||३०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

देवबळात्कारनाम समास पहिला || १७.१ ||

दशक १७ समास १ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] जेव्हां आक्षेपिले १.८- (जीवात्म्याने) जेव्हां जे मागितले. आक्षेपिले=कशासाठीतरी अडून बसले.[२] भरतां आवघे सिंध आहे १.१६- सुखसागरास अवघी भरती आली

आहे.भरतां=भर,उचंबळून येणे, सिंध=सुखसागर, [३]

उद्धवोन्मुख १.१८- ब्रह्मैक्य,उद्धव=ब्रह्म, [४] अधोर्ध संवाद

१.१८- अध(खाली विषयाकडे)उर्ध्व(वर परमात्म्याकडे)

संवाद [५] अखंड योग १.२३- अखंड आत्मानुसंधान [६]

देवबळात्कार नाम १.३०- अंतरात्मा बळात्काराने आपला कार्यभाग साधून घेत असतो म्हणून या समासाचे हे नांव.

सुवर्ण कण :- आत्मप्राप्तिचा अनुभव आला कि साधाकास परमानंदाचा लाभ होतो. साधकाने अशावेळी अत्यंत सावध असायला हवे. पण ते तरी कसं शक्य व्हावं? तर त्यानं ज्ञानाच्या अहंकारापासून दूरच रहावं. अन्यथा अहंकराची ही मक्षिका साधकानं जाणीवपूर्वक दूर ठेवावी.सतत साधना करावी. – समर्थ भक्त

समास दुसरा : शिवशक्तिनिरूपण ॥ १७.२ ॥

॥श्रीराम॥ ब्रह्म निर्मळ निश्चळ | जैसें गगन

अंतराळ | निराकार केवळ | निर्विकारी ॥१॥

अंतचि नाहीं तें अनंत | शाश्वत आणी
 सदोदित | असंत नव्हे तें संत | सर्वकाळ ॥२॥
 परब्रह्म तें अविनाश | जैसें आकाश अवकाश |
 न तुटे न फुटे सावकास | जैसें तैसें ॥३॥
 तेथें ज्ञान ना अज्ञान | तेथें स्मरण ना
 विस्मरण | तेथें अखंड निर्गुण | निरावलंबी ॥४॥
 तेथें चंद्र सूर्य ना पावक | नव्हे काळोखें ना
 प्रकाशक | उपाधीवेगळें येक | निरोपाधी ब्रह्म ॥५॥
 निश्चळीं स्मरण चेतलें | त्यास चैतन्य ऐसें
 कल्पिलें | गुणासमत्वे जालें | गुणसाम्य ऐसें ॥६॥
 गगनीं आली अभ्रच्छाया | तैसी जाणिजे मूळ-
 माया | उद्भव आणी विलया | वेळ नाहीं ॥७॥
 निर्गुणीं गुणविकारु | तोचि शङ्गुणैश्वरु |
 अर्धनारीनटेश्वरु | तयास म्हणिजे ॥८॥
 आदिशक्ति शिवशक्ति | मुळीं आहे सर्वशक्ति ।
 तेथून पुढें नाना वेक्ती | निर्माण जाल्या ॥९॥

तेथून पुढें शुद्धसत्व | रजतमाचें गूढत्व |
 तयास म्हणिजे महत्तत्व | गुणक्षोभिणी ||१०||
 मुळीं असेचिना वेत्ती | तेथें केंची शिवशक्ती |
 ऐसें म्हणाल तरी चित्तीं | सावधान असावें ||११||
 ब्रह्मांडावरून पिंड | अथवा पिंडावरून ब्रह्मांड |
 अधोर्ध पाहातां निवाड | कळों येतो ||१२||
 बीज फोडून आणिलें मना | तेथें फळ तों दिसेना |
 वाढत वाढत पुढें नाना | फळें येती ||१३||
 फळ फोडितां बीज दिसे | बीज फोडितां फळ
 नसे | तैसा विचार असे | पिंडब्रह्मांडीं ||१४||
 नरनारी दोनी भेद | पिंडीं दिसती प्रसिद्ध |
 मुळी नस्तां विशद | होतील कैसीं ||१५||
 नाना बीजरूप कल्पना | तींत काय येक असेना |
 सूक्ष्म म्हणोनि भासेना | येकायेकीं ||१६||
 स्थूळाचें मूळ ते वासना | ते वासना आधीं दिसेना |
 स्थूळावेगळें अनुमानेना | सकळ कांहीं ||१७||

कल्पनेची सृष्टी केली | ऐसीं वेदशास्त्रें बोलिलीं |

दिसेना म्हणोन मिथ्या केली | न पाहिजेत कीं ||१८||

पडदा येका येका जन्माचा | तेथें विचार कळे

कैचा | परंतु गूढत्व हा नेमाचा | ठाव आहे ||१९||

नाना पुरुषांचे जीव | नाना स्त्रियांचे जीव |

येकचि परी देहस्वभाव | वेगळाले ||२०||

नवरीस नवरी नलगे | ऐसा भेद दिसों

लागे | पिंडावरून उमगे | ब्रह्मांडबीज ||२१||

नवरीचें मन नवऱ्यावरी | नवऱ्याचें मन नवरीवरी |

ऐसी वासनेची परी | मुळींहून पाहावी ||२२||

वासना मुळींची अभेद | देहसमंधें जाला भेद |

तुटतां देहाचा समंध | भेद गेला ||२३||

नरनारीचें बीजकारण | शिवशक्तीमधें जाण |

देह धरितां प्रमाण | कळों आलें ||२४||

नाना प्रीतीच्या वासना | येकाचें येकास कळेना |

तिक्षण दृष्टीनें अनुमाना | कांहींसें येतें ||२५||

बाळकास वाढवी जननी | हें तों नव्हे पुरुषाचेनी |

उपाधी वाढे जयेचेनी | ते हे वनिता ||२६||

वीट नाहीं कंटाळा नाहीं | आलस्य नाहीं त्रास नाहीं |

इतुकी माया कोठेंचि नाहीं | मातेवेगळी ||२७||

नाना उपाधी वाढऊं जाणे | नाना मायेनें गोऊं जाणे |

नाना प्रीती लाऊं जाणे | नाना प्रपंचाची ||२८||

पुरुषास स्त्रीचा विश्वास | स्त्रीस पुरुषाचा संतोष |

परस्परें वासनेस | बांधोन टाकिलें ||२९||

ईश्वरें मोठें सूत्र केलें | मनुष्यमात्र गुंतोन राहिलें |

लोभाचें गुंडाळें केलें | उगवेना ऐसें ||३०||

ऐसी परस्परें आवडी | स्त्रीपुरुषाची माहां गोडी |

हे मुळींहून चालिली रोकडी | विवेकें पाहावी ||३१||

मुळीं सूक्ष्म निर्माण जालें | पुढें पष्ट दिसोन आलें |

उत्पतीचें कार्य चाले | उभयतांकरितां ||३२||

मुळीं शिवशक्ती खरें | पुढें जालीं वधुवरें |

चौयासि लक्ष विस्तारें | विस्तारली जे ||३३||

येथें शिवशक्तीचें रूप केलें । श्रोतीं मनास पाहिजे
आणिलें । विवरलियांविण बोलिलें । तें वेर्थ जाणावें ॥३४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

शिवशक्तिनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ १७.२ ॥

दशक १७ समास २ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व
टिपा- [१] पडदा येका येका जन्माचा २.१९- एकेक जन्म हा
एकेक पडदा आहे,असे जन्म जितके जास्त तितके ब्रह्म व
जीव यात जास्त पडदे; त्यामुळे ब्रह्मस्वरूपाचा विचार
जीवास उमजत नाही, [२] विवरल्याविण २.३४- विवरण
केल्याशिवाय.

समास तिसरा : श्रवणनिरूपण-३*॥ १७.३ ॥

॥श्रीराम॥ थांबा थांबा ऐका ऐका । आधींच ग्रंथ सोडूं नका ।

सांगितलें तें ऐका । सावधपणें ॥१॥

श्रवणामध्यें सार श्रवण । तें हें अध्यात्मनिरूपण ।

सुचित करून अंतःकर्ण । ग्रन्थामधें विवरावें ॥२॥

श्रवणमननाचा विचार । निजध्यासें साक्षात्कार ।

रोकडा मोक्षाचा उधार | बोलोंचि नये ॥३॥
 नाना रत्नें परीक्षितां | अथवा वजनं करितां |
 उत्तम सोनें पुटीं घालतां | सावधान असावे ॥४॥
 नाना नाणीं मोजून घेणें | नाना परीक्षा करणें |
 विवेकी मनुष्यासी बोलणें | सावधपणें ॥५॥
 जैसें लाखोलीचें धान्य | निवडून वेंचितां होते
 मान्य | सगट मानितां अमान्य | देव क्षोभे ॥६॥
 येकांतीं नाजुक कारबार | तेथें असावे अतितत्पर |
 त्याच्या कोटिगुणें विचार | अध्यात्मग्रन्थीं ॥७॥
 कांहिण्या कथा गोष्टी पवाड | नाना अवतारचरित्रें
 वाड | त्या समस्तांमध्ये जाड | अध्यात्मविद्या ॥८॥
 गत गोष्टीस ऐकिलें | तेणें काये हातास आलें |
 म्हणती पुण्य प्राप्त जालें | परी तें दिसेना कीं ॥९॥
 तैसें नव्हे अध्यात्मसार | हा प्रचितीचा विचार |
 कळतां अनुमानाचा संव्हार | होत जातो ॥१०॥
 मोठे मोठे येऊन गेले | आत्म्याकरितांच वर्तले |

त्या आत्म्याचा महिमा बोले | ऐसा कवणु ॥११॥

युगानयुगें येकटा येक | चालवितो तिनी लोक |

त्या आत्म्याचा विवेक | पाहिलाच पाहावा ॥१२॥

प्राणी आले येऊन गेले | ते जैसे जैसे वर्तले |

ते वर्तणुकेचें कथन केलें | इच्छेसारिखें ॥१३॥

जेथें आत्मा नाहीं दाट | तेथें अवघें सरसपाट |

आत्म्याविण बापुडें काष्ठ | काये जाणे ॥१४॥

ऐसें वरिष्ठ आत्मज्ञान | दुसरें नाहीं यासमान |

सृष्टीमधें विवेकी सज्जन | तेचि हें जाणती ॥१५॥

पृथ्वी आणी आप तेज | याचा पृथ्वीमधें समज |

अंतरात्मा तत्वबीज | तें वेगळेंचि राहिलें ॥१६॥

वायोपासून पैलिकडे | जो कोणी विवेकें पवाडे |

जवळीच आत्मा सांपडे | तया पुरुषासी ॥१७॥

वायो आकाश गुणमाया | प्रकृतिपुरुष मूळमाया |

सूक्ष्मरूपें प्रचित येया | कठीण आहे ॥१८॥

मायादेवीच्या धांदली | सूक्ष्मी कोण मन घाली |

समजला त्याची तुटली | संदेहवृत्ती ॥१९॥

मूळमाया चौथा देह | जाला पाहिजे विदेह |

देहातीत होऊन राहे | धन्य तो साधु ॥२०॥

विचारें ऊर्ध्व चढती | तयासीच ऊर्ध्वगती |

येरां सकळां अधोगती | पदार्थज्ञानें ॥२१॥

पदार्थ चांगले दिसती | परी ते सर्वेचि नासती |

अतो भ्रष्ट ततो भ्रष्ट होती | लोक तेणें ॥२२॥

याकारणें पदार्थज्ञान | नाना जिनसीचा अनुमान |

सर्व सांडून निरंजन | धुंडीत जावें ॥२३॥

अष्टांग योग पिंडज्ञान | त्याहून थोर तत्वज्ञान |

त्याहून थोर आत्मज्ञान | तें पाहिलें पाहिजे ॥२४॥

मूळमायेचे सेवटीं | हरिसंकल्प मुळीं उठी |

उपासनायोगें मिठी | तेथें घातली पाहिजे ॥२५॥

मग त्यापैलिकडे जाण | निखळ ब्रह्म निर्गुण |

निर्मळ निश्चळ त्याची खूण | गगनासारिखी ॥२६॥

येथून तेथवरी दाटलें | प्राणीमात्रांस भेटलें |

पदार्थमात्रीं लिगटलें | व्यापून आहे ||२७||

त्याऐसें नाही थोर | सूक्ष्माहून सूक्ष्म विचार |

पिंडब्रह्मांडाचा संव्हार | होतां कळे ||२८||

अथवा पिंडब्रह्मांड असतां | विवेकप्रळय पाहों जातां |

शाश्वत कोण हें तत्वतां | उमजों लागे ||२९||

करून अवघा तत्त्वझाडा | सारासाराचा निवाडा |

सावधपणें ग्रन्थ सोडा | सुखिनावें ||३०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवण

निरूपण-३*नाम समास तिसरा || १७.३ ||

दशक १७ समास ३ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*] पहा द.७.८ व ७.९ [१]सुचित ३.२- एकाग्र चित्ताने [२]

पुटी ३.४- मुशींत [३] सावधपणें ३.५- दक्षपणे,विचारपूर्वक

जागृत राहून.(ही संबंध ओवी मागाहून घातली आहे.-इति

देव)[४] लाखोलीचे धान्य ३.६- लाख मोलाचे धान्य,

मौल्यवान उत्तम प्रतीचे असं धान्य, [५] आत्मा नाही दाट

३.१४- आत्मचैतन्य सर्वव्यापक नाही. दाट =

सर्वव्यापक,[६] लिगटले ३.२७- चिकटले,[७]सुखिनावे

३.३०- सुखेनैव

सुवर्ण कण :- ज्ञानेश्वर माऊलीपासून ते श्रीसमर्थ रामदासा पर्यंत सर्वच संतांना सर्वसामान्यांविषयी अतोनात कळवळा होता, तळमळ होती. ह्या सगळ्यांना येथे रामराज्य यावे अशी आस होती. त्यामुळे आपओआप दुष्टांचा नायनाट होईल असं त्यांना वाटत असे. म्हणूनच श्रीसमर्थ म्हणतात- बुडते हे जन न देखवे डोळा । येतो कळवळा म्हणोनिया ॥ तर ज्ञानेश्वर माऊली “ दुरितांचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो ।“ असा आशावाद प्रकट करतात. श्रीराम समर्थ !!

समास चौथा : अनुमाननिर्शन ॥ १७.४ ॥

॥श्रीराम॥ बहुत जनासी उपाये । वक्त्यास पुसतां

त्रासों नये । बोलतां बोलतां अन्वये । सांडूं नये ॥१॥

श्रोत्यानें आशंका घेतली । ते तत्काळ पाहिजे फेडिली ।

स्वगोष्टीनें स्वगोष्टी पेंचली । ऐसें न व्हावें ॥२॥

पुढें धरितां मार्गें पेंचला । मार्गें धरितां पुढें

उडाला । ऐसा सांपडतचि गेला । ठाईं ठाईं ॥३॥

पोहणारचि गुचक्या खातो । जनास कैसा काढूं

पाहातो । आशय लोकांचा राहातो । ठाईं ठाईं ॥४॥

आपणचि बोलिला संव्हार | आपणचि बोलिजे

सर्वसार | दुस्तर मायेचा पार | टाकिला पाहिजे ||५||

जें जें सूक्ष्म नाम घ्यावें | त्याचें रूप बिंबऊन

द्यावें | तरीच वक्ता म्हणवावें | विचारवंत ||६||

ब्रह्म कैसें मूळमाया कैसी | अष्टधाप्रकृती शिवशक्ति

कैसी | शडगुणेश्वराची स्थिति कैसी | गुणसाम्याची ||७||

अर्धनारीनटेश्वर | प्रकृतिपुरुषाचा विचार |

गुणक्षोभिणी तदनंतर | त्रिगुण कैसे ||८||

पूर्वपक्ष कोठून कोठवरी | वाच्यांश लक्ष्यांशाची परी |

सूक्ष्म नाना विचार करी | धन्य तो साधु ||९||

नाना पाल्हाळीं पडेना | बोलिलेंचि बोलावेना |

मौन्यगर्भ अनुमाना | आणून सोडी ||१०||

घडी येक विमळब्रह्म | घडी येक म्हणें सर्वब्रह्म |

द्रष्टा साक्षी सत्ता ब्रह्म | क्षण येक ||११||

निश्चळ तेंचि जालें चंचळ | चंचळ तेंचि ब्रह्म

केवळ | नाना प्रसंगीं *खळखळ | निवाडा नाहीं ||१२||

चळतें आणी निश्चळ | अवघें चैतन्यचि केवळ |
 रूपें वेगळालीं प्रांजळ | कदापी बोलवेना ॥१३॥
 उगीच करी गथागोवी | तो लोकांस कैसें उगवी |
 नाना निश्चयें नाना गोवी | पडत जाते ॥१४॥
 भ्रमास म्हणे परब्रह्म | परब्रह्मास ह्मणे भ्रम |
 ज्ञातेपणाचा संभ्रम | बोलोन दावी ॥१५॥
 घाली शास्त्रांची दडपण | प्रचितिविण निरूपण |
 पुसों जातां उगाच सीण | अत्यंत मानी ॥१६॥
 ज्ञात्यास आणि पदार्थभिडा | तो काय बोलेल
 बापुडा | सारासाराचा निवाडा | जाला पाहिजे ॥१७॥
 वैद्य मात्रेची स्तुती करी | मात्रा गुण कांहींच न करी |
 प्रचितिविण तैसी परी | ज्ञानाची जाली ॥१८॥
 जेथें नाहीं सारासार | तेथें अवघा अंधकार |
 नाना परीक्षेचा विचार | राहिला तेथें ॥१९॥
 पाप पुण्य स्वर्ग नर्क | विवेक आणि अविवेक |
 सर्वब्रह्मीं काये येक | सांपडलें नाहीं ॥२०॥

पावन आणि तें पतन । दोनी मानिलीं तत्समान ।

निश्चये आणि अनुमान । ब्रह्मरूप ॥२१॥

ब्रह्मरूप जालें आघवें । तेथें काय निवडावें ।

अवघी साकरचि टाकावें । काये कोठें ॥२२॥

तैसें सार आणि असार । अवघा जाला येकंकार ।

तेथें बळावला अविचार । विचार कैंचा ॥२३॥

वंच्य निंच्य येक जालें । तेथें काये हाता आलें ।

उन्मत्त द्रव्यें जें भुललें । तें भलतेंच बोले ॥२४॥

तैसा अज्ञानभ्रमें भुलला । सर्व ब्रह्म म्हणोन बैसला ।

माहापापी आणि भला । येकचि मानी ॥२५॥

सर्वसंगपरित्याग । अव्हासवा विषयेभोग ।

दोघे येकचि मानितां मग । काये उरलें ॥२६॥

भेद ईश्वर करून गेला । त्याच्या बाचेन न वचे मोडिला ।

मुखामधें घांस घातला । तो अपानीं घालावा ॥२७॥

ज्या इंद्रियास जो भोग । तो तो करी येथासांग ।

ईश्वराचें केलें जग । मोडितां उरेना ॥२८॥

अवधी भ्रांतीची भुटाटकी | प्रचितिविण गोष्टी लटकी |

वेड लागलें जे बटकी | ते भलतेंचि बोले ॥२९॥

प्रत्ययज्ञाता सावधान | त्याचें ऐकावें निरूपण |

आत्मसाक्षात्काराची खूण | तत्काळ बाणें ॥३०॥

वेडें वांकडे जाणावें | आंधळें पाउलीं वोळखावें |

बाश्कळ बोलणें सांडावें | वमक जैसें ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*अनुमाननिर्शन-२ नाम समास चवथा ॥ १७.४ ॥

दशक १७ समास ४ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]दशक ९.५ पहा [१] पेंचली ४.२- बाधा आली [२]

खळखळ ४.१२-गोंधळ, खळबळ, पाठभेद:खळबळ [३]

पदार्थाभिडा ४.१७- स्वतःला ज्ञानी म्हणवतो नि पदार्थाची

अपेक्षा धरतो तो.[४] अव्हासवा ४.२६- मनसोक्त [५] भेद

ईश्वर करुन गेला,त्याच्या बाचेन न वचे मोडिला, मुखामधे

घास घातला,तो अपानी घालावा ४.२७-(इंद्रिय

भोगाबाबत) इश्वरानेच स्थान-लिंग-विषय-इंद्रियादिभेद

करुन ठेवला आहे,तो कुणाच्या (बा) बापाच्याने मोडता येत

नाही,अन्नाचा घास मुखातच घालावा लागतो, तो गुदात
 घालता येत नाही [६] ईश्वरा केले जग ४.२८- ईश्वराने
 केलेली जगरहाटी किंवा व्यवस्था[७] भूटाटकी ४.२८-
 भूताटकी,चकवा.[८]बटकी ४.२९-दासी[९] प्रत्ययज्ञाता
 ४.३०- ब्रह्मज्ञानी ,सस्वरुपी लीन झालेला.[१०] बाश्कळ
 ४.३१- वाह्यात/निरर्थक.[११] वमक जैसे ४.३१-
 उलटीप्रमाणे

समास पांचवा : अजपानिरूपण ॥ १७.५ ॥

॥श्रीराम॥ येकवीस सहश्र सासें जपा | नेमून गेली

ते अजपा | विचार पाहातां सोपा | सकळ कांहीं ॥१॥

मुखीं नासिकीं असिजे प्राणें | तयास अखंड येणें जाणें |

याचा विचार पाहाणें | सूक्ष्मदृष्टीं ॥२॥

मुळीं पाहातां येक स्वर | त्याचा तार मंद्र घोर |

त्या घोराहून सूक्ष्म विचार | अजपाचा ॥३॥

सरिगमपदनिस | सरिं मात्रुका सायास |

प्रथम स्वरें मात्रुकांस | म्हणोन पाहावें ॥४॥

परेवाचेहून अर्ते | आणी पश्यंतीखालतें |

स्वराचे जन्मस्थान तें | तेथून उठे ॥५॥

येकांतीं उगेंच बैसावें | तेथें हें समजोन पाहावें |

अखंड घ्यावें सांडावें | प्रभंजनासी ॥६॥

येकांतीं मौन्य धरून बैसे | सावध पाहातां

कैसें भासे | सोहं सोहं ऐसे | शब्द होती ॥७॥

उच्चारेंविण जे शब्द | ते जाणावे सहजशब्द |

प्रत्यया येती परंतु नाद | कांहींच नाहीं ॥८॥

ते शब्द सांडून बैसला | तो मौनी म्हणावा

भला | योगाभ्यासाचा गल्बला | याकारणें ॥९॥

येकांतीं मौन्य धरून बैसला | तेथें कोण शब्द

जाला | सोहं ऐसा भासला | अंतर्यामीं ॥१०॥

धरितां सो सांडितां हं | अखंड चाले सोहं सोहं |

याचा विचार पाहातां बहु | विस्तारला ॥११॥

देहधारक तितुका प्राणी | श्वेतज उद्विजादिक खाणी |

स्वासोस्वास नस्तां प्राणी | कैसे जिती ॥१२॥

ऐसी हे अजपा सकळांसी | परंतु कळे जाणत्यासी |

सहज सांडून सायासी | पडोंच नये ॥१३॥

सहज देव असतचि असे | सायासें देव फुटे नासे |

नासिवंत देवास विश्वासे | ऐसा कवणु ॥१४॥

जगदांतराचें दर्शन | सहज घडे अखंड ध्यान |

आत्मइच्छेनें जन | सकळ वर्तती ॥१५॥

आत्मयांचें समाधान | घडे तैसेंचि आशन |

सांडिलें फिटले समर्पण | तयासीच होये ॥१६॥

अग्रपुरुष पोटीं वसती | तयास अवदानें सकळ देती |

लोक आज्ञेमधें असती | आत्मयांचे ॥१७॥

सहज देवजपध्यानें | सहज चालणें स्तुती स्तवनें |

सहज घडे तें भगवान्नें | मान्य कीजे ॥१८॥

सहज समजायाकारणें | नाना हटयोग करणें |

परंतु येकायेकीं समजणें | घडत नाहीं ॥१९॥

द्रव्य चुकतें दरिद्र येतें | तळीं लक्ष्मी वरी वर्ततें |

प्राणी काय करील तें | ठाउकें नाहीं ॥२०॥

तळघरामधें उदंड द्रव्य | भिंतीमधें घातलें द्रव्य |

स्तंभीं तुळवटीं द्रव्य | आपण मधें ||२१||

लक्ष्मीमध्ये करंटा नांदे | त्याचें दरिद्र आधीक

सांदे | नवल केलें परमानंदें | परमपुरुषें ||२२||

येक पाहाती येक खाती | ऐसी विवेकाची गती |

प्रवृत्ति अथवा निवृत्ती | येणेंचि न्यायें ||२३||

अंतरीं वसतां नारायेणें | लक्ष्मीस काये उणें |

ज्याची लक्ष्मी तो आपणें | बळकट धरावा ||२४||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अजपा-

निरूपणनाम समास पांचवा || १७.५ ||

दशक १७ समास ५ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] तार मंद्र घोर ५.३- तार=वरचा षड्ज, मंद्र=मधला

षड्ज; मध्यम, घोर= खालचा षड्ज, खर्ज.[२] अर्ते ५.५- वर

[३]सहजशब्द ५.८- उच्चारा-शिवाय जे शब्द ते सहजशब्द

होत [४] आशन ५.१६- भोजनादि भोग. [५] अवदाने

५.१७- आहुती [६] करंटा ५.२२- दुर्दैवी [७]सांदे ५.२२-

दुःख दायक होते[८] उणे ५.२४- कमी आहे [९] येक खाती

५.२३- काहीऐश्वर्य भोगतात[१०]येक पाहाती५.२३- काही
भाग्यहीन नुसतेच पाहात राहतात. [११] बळकट ५.२४-
घट्ट,

समास सहावा : देहात्मनिरूपण ॥ १७.६ ॥

॥श्रीराम॥आत्मा देहामध्ये असतो | नाना सुखदुःखें
भोगितो | सेवटीं शरीर सांडून जातो | येकायेकीं॥१॥
शरीरीं शक्ति तारुण्यपणीं | नाना सुखें भोगी
प्राणी । अशक्त होतां वृद्धपणीं | दुःखें भोगी ॥२॥
मरावेना ऐसी आवडी | हातपाये खोडून प्राण
सोडी | नाना दुःखें अवघडी | वृद्धपणीं ॥३॥
देहआत्मयांची संगती | कांहींयेक सुख भोगिती |
चर्फडचर्फडून जाती | *देहान्तकाळीं ॥४॥
ऐसा आत्मा दुःखदायेक | येकांचे प्राण घेती येक |
आणी सेवटीं निरार्थक | कांहींच नाहीं ॥५॥
ऐसा दों दिसांचा भ्रम | त्यास म्हणती परब्रह्म |
नाना दुःखाचा संभ्रम | मानून घेतला ॥६॥

दुःखी होऊन चर्फडून गेले । तेथें कोण समाधान
 जालें । कांहींयेक सुख भोगिलें । तों सर्वेचि दुःख ॥७॥
 जन्मदारभ्य आठवावें । म्हणिजे अवघें पडेल
 ठावें । नाना दुःख मोजावें । काये म्हणोनी ॥८॥
 ऐसी आत्मयांची संगती । नाना दुःखें प्राप्त
 होती । दैन्यवाणे होऊन जाती । प्राणीमात्र ॥९॥
 कांहीं आनंद कांहीं खेद । जन्मवरी पडिला
 समंध । नाना प्रकारीं विरुद्ध । तडातोडी ॥१०॥
 निद्राकाळीं ढेकुण पिसा । नाना प्रकारीं वळसा ।
 नाना उपायें वळसा । त्यांस होये ॥११॥
 भोजनकाळी माश्या येती । नाना पदार्थ उंदीर नेती ।
 पुढें त्यांचीहि फजिती । मार्जरें करिती ॥१२॥
 वा चामवा गोंचिड । गांधेलें कानटें उदंड ।
 येकास येक चर्फड । दोहिकडे ॥१३॥
 विंचु सर्प वाग रिसें । सुसरी लांडिगे माणसास
 माणसें । परस्परें सुखसंतोषें । येकहि नाहीं ॥१४॥

चौऱ्यासि लक्ष उत्पत्ती । येकांस येक भक्षिती ।
 नाना पीडा दुःखणी किती । म्हणौन सांगावें ॥१५॥
 ऐसी अंतरात्म्याची करणी । नाना जीव दाटले
 धरणीं । परस्परें संव्हारणी । येकयेकांची ॥१६॥
 अखंड रडती चर्फडिती । विवळविवळों प्राण देती ।
 मूर्ख प्राणी त्यास म्हणती । परब्रह्म ॥१७॥
 परब्रह्म जाणार नाहीं । कोणास दुःख देणार नाहीं ।
 स्तुती निंदा दोनी नाहीं । परब्रह्मीं ॥१८॥
 उदंड सिव्या दिधल्या । तितुक्या अंतरात्म्यास लागल्या ।
 विचार पाहातां प्रत्यया आल्या । येथातथ्य ॥१९॥
 धगडीचा बटकीचा लवंडीचा । गधडीचा कुतरीचा वोंगळीचा
 ।
 ऐसा हिशेब सिव्यांचा । किती म्हणोनि सांगावा ॥२०॥
 इतुकें परब्रह्मीं लागेना । तेथें कल्पनाचि चालेना ।
 तडातोडीचें ज्ञान मानेना । कोणीयेकासी ॥२१॥
 सृष्टीमधें सकळ जीव । सकळांस कैचें वैभव ।
 याकारणें ठायाठाव । निर्मिला देवें ॥२२॥

उदंड लोक बाजारीचे | जें जें आलें तें तें वेंचे |

उत्तम तितुके भाग्याचें | लोक घेती ॥२३॥

येणेंचि न्यायें अन्न वसन | येणेंचि न्यायें देवतार्चन |

येणेंचि न्यायें ब्रह्मज्ञान | प्राप्तव्यासारिखें ॥२४॥

आवघेच लोक सुखी असती | संसार गोड करून नेती |

माहाराजे वैभव भोगिती | तें करंढ्यास कैचें ॥२५॥

परंतु अंतीं नाना दुःखें | तेथें होतें सगट सारिखें |

पूर्वीं भोगिलीं नाना सुखें | अंतीं दुःख सोसवेना ॥२६॥

कठिण दुःख सोसवेना | प्राण शरीर सोडिना |

मृत्युदुःख सगट जना | कासाविस करी ॥२७॥

नाना अवेवहीन जालें | तैसेंचि पाहिजे वर्तलें |

प्राणीं अंतकाळीं गेलें | कासाविस होउनी ॥२८॥

रूप लावण्य अवघें जातें | शरीरसामर्थ्य अवघें

राहतें | कोणी नस्तां मरतें | आपदआपदों ॥२९॥

अंतकाळ दैन्य दीन | सकळीकांस तत्समान |

ऐसें चंचळ अवलक्षण | दुःखकारी ॥३०॥

भोगून अभोक्ता म्हणती | हे तों आवघीच फजिती |

लोक उगेच बोलती | पाहिल्याविण ॥३१॥

अंतकाळ आहे कठीण | शरीर सोडिना प्राण |

बराड्यासारिखें लक्षण | अंतकाळीं ॥३२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहात्म-

निरूपणनाम समास सहावा ॥१७.६॥

दशक १७ समास ६ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] हातपाय खोडून ६.३- हातपाय झाडून [२] नाना दुःखाचा संभ्रम ६.६- अनेक दुःखामुळें गोंधळून गेला [३] जन्मदारभ्य ६.८- जन्मा- पासूनची [४] तडातोडी ६.१०- विविधप्रकारचा विरोध, ताडातोडी, असंबद्ध [५] वळसा ६.११- त्रास [६] चामवा ६.१३- उवा [७] गोचिड ६.१३- जनावरांच्या अंगावरचा रक्तपिपासू किटक, [८] कानटे ६.१३- साप [९] धगडीचा बटकीचा लवंडीचा ६.२०- शिब्या, [१०] ठायाठाव ६.२२- बेतासबेत, योग्यतेव्हाडे, [११] प्राप्तव्यासारिखे ६.२४- नशिबानुसार [१२] बराड्यासारिखे ६.३२- आशाळभूतपणें, भिकाऱ्यासारखे,

समास सातवा : जगज्जीवननिरूपण ॥ १७.७ ॥

॥श्रीराम॥ मुळीं उदक निवळ असतें | नाना वल्लिमधें

जातें | संगदोषें तैसें होतें | आंबल तिक्षण कडवट ॥१॥

आत्मा आत्मपणें असतो | देहसंगें विकारतो |

साभिमानें भरीं भरतो | भलतिकडे ॥२॥

बरी संगती सांपडली | जैसी उंसास गोडी आली |

विषवल्ली फांपावली | घातकी प्राणी ॥३॥

अठराभार वनस्पती | गुण सांगावे ते किती |

नाना देहाचे संगती | आत्मयांस होये ॥४॥

त्यामधें कोणी भले | ते संतसंगें निघाले |

देहाभिमान सांडून गेले | विवेकबळें ॥५॥

उदकाचा नाशचि होतो | आत्मा विवेकें निघतो |

ऐसा आहे प्रत्यय तो | विवेकें पाहा ॥६॥

ज्यास स्वहितचि करणें | त्यास किती म्हणौन

सांगणें | हें ज्याचें त्यानें समजणें | सकळ कांहीं ॥७॥

आपला आपण करी कुडावा | तो आपला मित्र जाणावा |

आपला नाश करी तो समजावा | वैरी ऐसा ॥८॥

आपले आपण अन्हित करावें | त्यास अडवें कोणें
निघावें | येकांती जाऊन जीवें | मारी आपणासी ॥९॥

जो आपला आपण घातकी | तो आत्महत्यारा

पातकी | याकारणें विवेकी | धन्य साधु ॥१०॥

पुण्यवंता सत्संगती | पापिष्टां असत्संगती |

गति आणी अवगती | संगतीयोगें ॥११॥

उत्तम संगती धरावी | आपली आपण चिंता

करावी | अंतरी बरी विवरावी | बुद्धि जाणत्याची ॥१२॥

इहलोक आणि परलोक | जाणता तो सुखदायेक |

नेणत्याकरितां अविवेक | प्राप्त होतो ॥१३॥

जाणता देवाचा अंश | नेणता म्हणिजे तो राक्षस |

यामधें जें विशेष | तें जाणोन घ्यावें ॥१४॥

जाणतां तो सकळां मान्य | नेणता होतो अमान्य |

जेणेंकरितां होईजे धन्य | तेंचि घ्यावें ॥१५॥

साक्षपी शाहाण्याची संगती | तेणें साक्षपी शाहाणे

होती | आळसी मूर्खाची संगती | आळसी मूर्ख ||१६||

उत्तम संगतीचें फळ सुख | अद्धम संगतीचें फळ दुःख |

आनंद सांडुनियां शोक | कैसा घ्यावा ||१७||

ऐसें हें प्रगट दिसे | जनामधें उदंड भासे |

प्राणीमात्र वर्ततसे | उभयेयोगें ||१८||

येका योगें सकळ योग | येका योगें सकळ वियोग |

विवेकयोगें सकळ प्रयोग | करीत जावे ||१९||

अवचितें सांकडींत पडिलें | तरी तेथून पाहिजे निघालें |

निघोन जातां जालें | परम समाधान ||२०||

नाना दुर्जनांचा संग | क्षणक्षणा मनभंग |

याकारणें कांहीं रंग | राखोन जावें ||२१||

शाहाणा येत्न त्याच्या गुणें | पाहों जातां काये उणें |

सुख संतोष भोगणें | नाना श्लाघ्यता ||२२||

आतां लोकीं ऐसें आहे | सृष्टीमधें वर्तताहे |

जो कोणी समजोन पाहे | त्यास घडे ||२३||

बहुरत्न वसुंधरा | जाणजाणों विचार करा |

समजल्यां प्रत्ययो अंतरा-| माजीं येतो ||२४||

दुर्बळ आणी संपन्न | वेडें आणि वित्पन्न |

हें अखंड दंडायमान | असतचि असे ||२५||

येक भाग्यपुरुष मोडती | येक नवे भाग्यवंत

होती | तैसीच विद्या वित्पती | होत जाते ||२६||

येक भरे येक रितें | रितें मागुतें भरतें |

भरतेंहि रितें होतें | काळांतरीं ||२७||

ऐसी हे सृष्टीची चाली | संपत्ति दुपारची साउली |

वयसा तरी निघोन गेली | हळुहळु ||२८||

बाळ तारुण्य आपुलें | वृद्धाप्य प्रचितीस आलें |

ऐसें जाणोन सार्थक केलें | पाहिजे कोणि येकें ||२९||

देह जैसें केलें तैसें होतें | येत्न केल्यां कार्य साधतें |

तरी मग कष्टावें तें | काये निमित्त्य ||३०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जगज्जीवन-

निरूपणनाम समास सातवा || १७.७ ||

दशक १७ समास ७ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] आंब्ल ७.१- आम्ल [२] संतसंगे निघाले ७.५- संतांचा सहवासात वेळ घालवू लागले. येथे आधी 'निवाले'होते त्याचे 'निघाले' असे केले.-इति देव.[३] आत्मा विवेके निघतो ७.६- आत्मा विवेकाने मुक्त होतो. [४] कुडावा ७.८- रक्षण [५] काहीं रंग राखोन ७.२१- आपले महत्व राखून असावे. [६] कष्टावे ते ७.३०- दुःखी का व्हावे?

समास आठवा : तत्वनिरूपण ॥ १७.८ ॥

॥श्रीराम॥ नाभीपासून उन्मेषवृत्ती | तेचि परा जाणिजे श्रोतीं |

ध्वनिरूप पश्यंती | हृदई वसे ॥१॥

कंठापासून नाद जाला | मध्यमा वाचा बोलिजे

त्याला | उच्चार होतां अक्षराला | वैखरी बोलिजे ॥२॥

नाभिस्थानीं परा वाचा | तोचि ठाव अंतःकर्णाचा |

अंतःकर्णपंचकाचा | निवाडा ऐसा ॥३॥

निर्विकल्प जें स्फुरण | उगेंचि असतां आठवण |

तें जाणावें अंतःकर्ण | जाणतीकळा ॥४॥

अंतःकर्ण आठवलें | पुढें होये नव्हेसें गमलें |
 करूं न करूं ऐसें वाटलें | तेंचि मन ॥५॥
 संकल्प विकल्प तेंचि मन | जेणें करितां अनुमान |
 पुढें निश्चयो तो जाण | रूप बुद्धीचें ॥६॥
 करीनचि अथवा न करी | ऐसा निश्चयोचि करी |
 तेचि बुद्धि हे अंतरिं | विवेकें जाणावी ॥७॥
 जे वस्तुचा निश्चये केला | पुढें तेचि चिंतूं लागला |
 तें चित्त बोलिल्या बोला | यथार्थ मानावें ॥८॥
 पुढें कार्याचा अभिमान धरणें | हें कार्य तों अगत्य
 करणें | ऐस्या कार्यास प्रवर्तणें | तोचि अहंकारु ॥९॥
 ऐसें अंतःकर्णपंचक | पंचवृत्ती मिळोन येक |
 कार्यभागें प्रकारपंचक | वेगळाले ॥१०॥
 जैसें पांचहि प्राण | कार्यभागें वेगळाले जाण |
 नाहीं तरी वायोचें लक्षण | येकचि असे ॥११॥
 सर्वांगीं व्यान नाभी समान | कंठी उदान गुदीं अपान |
 मुखीं नासिकीं प्राण | नेमस्त जाणावा ॥१२॥

बोलिलें हें प्राणपंचक | आतां ज्ञानइंद्रियेपंचक |

श्रोत्र त्वचा चक्षु जिह्वा नासिक | ऐसीं हें ज्ञानेन्द्रियें ॥१३॥

वाचा पाणी पाद शिस्त गुद | हे कर्मइंद्रियें प्रसिद्ध ।

शब्द स्पर्श रूप रस गंध | ऐसें हें विषयपंचक ॥१४॥

अंतःकर्ण प्राणपंचक | ज्ञानेन्द्रियें कर्मेन्द्रिये पंचक |

पांचवें विषयपंचक | ऐसीं हे पांच पंचकें ॥१५॥

ऐसें हे पंचविस गुण | मिळोन सूक्ष्म देह जाण |

याचा कर्दम बोलिला श्रवण | केलें पाहिजे ॥१६॥

अंतःकर्ण व्यान श्रवण वाचा | शब्दविषये आकाशाचा |

पुढें विस्तार वायोचा | बोलिला असे ॥१७॥

मन समान त्वचा पाणी | स्पर्श रूप हा पवनीं |

ऐसे हे अडाखे साधुनी | कोठा करावा ॥१८॥

बुद्धि उदान नयन चरण | रूपविषयाचें दर्शन |

संकेतें बोलिलें मन | घालून पाहिजे ॥१९॥

चित्त अपान जिह्वा शिस्त | रसविषये आप

जाण | पुढें ऐका सावधान | पृथ्वीचें रूप ॥२०॥

अहंकार प्राण घ्राण | गुद गंधविषये जाण |

ऐसे केलें निरूपण | शास्त्रमतें ॥२१॥

ऐसा हा सूक्ष्म देहे | पाहातां होईजे निसंदेहे |

येथें मन घालून पाहे | त्यासीच हें उमजे ॥२२॥

ऐसें सूक्ष्म देह बोलिलें | पुढें स्थूळ निरोपिलें |

आकाश पंचगुणें वर्तलें | कैसें स्थूळीं ॥२३॥

काम क्रोध शोक मोहो भये | हा पंचविध आकाशाचा

अन्वये | पुढें पंचविध वायो | निरोपिला ॥२४॥

चळण वळण प्रासारण | निरोध आणि अकोचन |

हें पंचविध लक्षण | प्रभंजनाचें ॥२५॥

क्षुधा त्रुषा आलस्य निद्रा मैथुन | हे तेजाचे पंचविध

गुण | आतां पुढें आपलक्षण | निरोपिलें पाहिजे ॥२६॥

शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद | हा पंचविध

आपाचा भेद | पुढें पृथ्वी विशद | केली पाहिजे ॥२७॥

अस्ति मांष त्वचा नाडी रोम | हे पृथ्वीचे पंचविध

धर्म | ऐसे स्थूळ देहाचें वर्म | बोलिलें असे ॥२८॥

पृथ्वी आप तेज वायो आकाश | हे पांचाचे पंचविस |

ऐसें मिळोन स्थूळ देहास | बोलिजेतें ||२९||

तिसरा देह कारण अज्ञान | चौथा माहांकारण ज्ञान |

हे च्यारी देह निर्शितां विज्ञान | परब्रह्म तें ||३०||

विचारें चौदेहावेगळें केलें | मीपण तत्वांसरिसें गेलें |

अनन्य आत्मनिवेदन जालें | परब्रह्मीं ||३१||

विवेकें चुकला जन्म मृत्यु | नरदेहीं साधिलें महत्

-कृत्य | भक्तियोगें कृत्यकृत्य | सार्थक जालें ||३२||

इति श्रीपंचीकर्ण | केलेंचि करावें विवर्ण |

लोहाचें जालें सुवर्ण | परिसाचेनयोगें ||३३||

हाहि दृष्टांत घडेना | परिसाचेन परीस करवेना |

शरण जातां साधुजना | साधुच होइजे ||३४||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

तत्वनिरूपणनाम समास आठवा || १७.८ ||

दशक १७ समास ८ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] उन्मेषवृत्ती ८.१- स्फुरणरूप[२] निर्विकल्प जे स्फुरण
 ८.४- शून्या कार वृत्ती असतां होणारे स्फुरण.[३] अंतकर्ण
 आठवले, पुढे होये नव्हेसे गमले, करुं न करुं ऐसे वाटले ते मन
 ८.५-अंतःकरणात सहज आठवले,पुढे करावे कि नको असे
 वाटले ते मन होय. [४] श्रोत्र त्वचा चक्षु जिह्वा नासिक ऐसी
 ज्ञानेंद्रिये ८.१३- कान,त्वचा, डोळे,जीभ,नाक ही
 पंचज्ञानेंद्रिये होत.[५] पांच पंचके ४.१७ते २२- १) अंतःकरण
 पंचक :-अंतःकरण,मन,बुद्धी,चित्त,अहंकार (२)अनुक्रमे
 प्राणपंचक :-व्यान,समान, उदान,अपान,प्राण(३) अनुक्रमें
 ज्ञानेंद्रिय पंचक:- श्रवण,त्वचा, डोळा,
 वाणी,नाक(४)अनुक्रमे कर्मेंद्रियपंचक :-
 जीभ,हात,पाय,शिस्र,गुद,(५)अनुक्रमे विषयपंचक :-
 शब्द,स्पर्श,रूप, रस,गंध.असे २५गुण.आणि विषय पंचकाची
 अनुक्रमें आकाश,वायु ,अग्नि,आप,पृथ्वी ही महाभूते होत. [६]
 स्थूल देह ८.२३ ते २९- प्रत्येक महाभूताचे पाच गुण गृहीत
 धरले. १) आकाश(१)काम,क्रोध, शोक,मोह,भय, २)वायु-
 हालणे,वळणे,प्रसरण,निरोध,संकोच, ३)तेज-भूक,
 तहान,आळस,निद्रा,मैथुन, ४)आप-
 पुंबीज,स्त्रीबीज,लाळ,मूत्र,घाम,(५) पृथ्वी-
 अस्थि,मांस,त्वचा,नाडी,रोम,हे २५ गुण.

समास नववा : तनुचतुष्टयनिरुपण ॥ १७.९ ॥

॥श्रीराम॥ स्थूल सूक्ष्म कारण माहांकारण । ऐसे हे चत्वार

देह जाण । जागृति स्वप्न सुषुप्ति पूर्ण । तुर्या जाणावी ॥१॥

विश्व तेजस प्राज्ञ । प्रत्यगात्मा हे अभिमान ।

नेत्रस्थान कंठस्थान हृदयस्थान । मूर्धनी ते ॥२॥

स्थूलभोग प्रविक्तभोग । आनंदभोग आनंदावभास-

भोग । ऐसे हे चत्वार भोग । चौदेहाचे ॥३॥

अकार उकार मकार । अर्धमात्रा तो ईश्वर ।

ऐस्या मात्रा चत्वार । चौदेहाच्या ॥४॥

तमोगुण रजोगुण । सत्वगुण शुद्धसत्व-

गुण । ऐसे हे चत्वार गुण । चौदेहाचे ॥५॥

क्रियाशक्ति द्रव्याशक्ती । इच्छाशक्ति ज्ञानशक्ती ।

ऐशा चत्वार शक्ती । चौदेहाच्या ॥६॥

ऐसीं हे बत्तिस तत्वे । दोहींचीं पन्नास तत्वे ।

अवधीं मिळोन ब्यासि तत्वे । अज्ञान आणी ज्ञान ॥७॥

ऐसीं हे तत्वे जाणावीं । जाणोन माइक वोळखावीं ।

आपण साक्षी निरसावीं । येणें रितीं ॥८॥

साक्षी म्हणिजे ज्ञान | ज्ञानें वोळखावें अज्ञान |

ज्ञानाज्ञानाचें निर्शन | देहासरिसें ॥९॥

ब्रह्मांडीं देह कल्पिले | विराट हिरण्यगर्भ बोलिले |

ते हे विवेकें निर्शले | आत्मज्ञानें ॥१०॥

आत्मानात्माविवेक करितां | सारासारविचार पाहातां |

पंचभूतांची माइक वार्ता | प्रचित आली ॥११॥

अस्ति मांष त्वचा नाडी रोम | हे पांचहि पृथ्वीचे

गुणधर्म | प्रत्यक्ष शरीरीं हें वर्म | शोधून पाहावें ॥१२॥

शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद | हे आपाचे

पंचभेद | तत्वें समजोन विशद | करून घावीं ॥१३॥

क्षुधा त्रुषा आलस्य निद्रा मैथुन | हे पांचहि तेजाचे

गुण | या तत्वांचें निरूपण | केलेंचि करावें ॥१४॥

चळण वळण प्रासारण | निरोध आणि आकोचन |

हें पांचहि वायोचे गुण | श्रोतीं जाणावे ॥१५॥

काम क्रोध शोक मोहो भये | हा आकाशाचा

परिपाये | हें विवरल्याविण काये | समजों जाणें ॥१६॥

असो ऐसैं हें स्थूळ शरीर | पंचविस तत्वांचा विस्तार |

आतां सूक्ष्मदेहाचा विचार | बोलिजेल ॥१७॥

अंतःकर्ण मन बुद्धि चित्त अहंकार | आकाशपंचकाचा

विचार | पुढें वायो निरोत्तर | होऊन ऐका ॥१८॥

व्यान समान उदान | प्राण आणी अपान |

ऐसे हे पांचहि गुण | वायोतत्वाचे ॥१९॥

श्रोत्र त्वचा चक्षु जिह्वा घ्राण | पांचहि तेजाचे

गुण | आतां आप सावधान | होऊन ऐका ॥२०॥

वाचा पाणी पाद शिस्त्र गुद | हे आपाचे गुण

प्रसिद्ध | आतां पृथ्वी विशद | निरोपिली ॥२१॥

शब्द स्पर्श रूप रस गंध | हे पृथ्वीचे गुण विशद |

ऐसे हे पंचवीस तत्वभेद | सूक्ष्म देहाचे ॥२२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*तनुचतुष्टयनिरुपणनाम समास नववा ॥ १७.९ ॥

दशक १७ समास ९ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*] तनुचतुष्टयनिरुपण १७.९- छापील प्रतीत 'निरुपण' हा शब्द नाही. [१] चत्वार देह ९.१- 'स्थूसूकाम' हे चार देह [२] चत्वार भोग ९.३- स्थूल, प्रविक्त, आनंद, आनंदावभास हे चार भोग. [३] चत्वार गुण ९.५- शुद्ध, सत्व, रज, तम हे चार गुण. [४] प्रविक्त ९.५- प्रविविक्त म्हणजे उपाधीरहित भोग. [५] अज्ञान आणि ज्ञान ९.७- स्थूल देहाची २५ + सूक्ष्म देहाची २५ + ४ देह (स्थूसूकाम), ४ अवस्था (जास्वसुतु), ४ अभिमान (विश्व, तैजस, प्राज्ञ, प्रत्यगात्मा,), ४ स्थानं (नेत्र, कंठ, हृदय, मूर्धा), ४ भोग (स्थूल, प्रविविक्त, आनंद, आनंदावभास), ४ मात्रा (ॐ), ४ गुण (तर सशु), ४ शक्ती (क्रिया, द्रव्य, इच्छा, ज्ञान) हे एकूण ३२ मिळून ८२ तत्वे होत. अज्ञान व ज्ञान म्हणजेच कारण आणि महाकारण देह होय.

सुवर्ण कण :- देवाचिये द्वारी उभा क्षणभरी । तेणे मुक्ति च्यारी साधियेल्या ॥ विश्वाच्या आयुष्याच्या तुलनेत माणसाचं आयुष्य हे क्षणभरच होय. म्हणजे आयुष्यभर ध्यान कर तरच मुक्ति लाभेल.

समास दहावा : टोणपसिद्धलक्षण ॥ १७.१० ॥

॥ श्रीराम ॥ आवर्णोदकीं हटकेश्वर | त्यास घडे नमस्कार |

महिमा अत्यंतचि थोर | तया पाताळलिंगाचा ॥१॥

परंतु तेथें जाववेना | शरीरें दर्शन घडेना |

विवेकें आणावें अनुमाना | तया ईश्वरासी ॥२॥

सातां समुद्रांचे वेडे | उदंड भूमि पैलिकडे |

सेवटीं तुटले कडे | भूमंडळाचे ॥३॥

सात समुद्र वोलांडावे | तेथें जाणें कैसें फावे |

म्हणोन विवेकी असावे | साधुजन ॥४॥

जें आपणांस नव्हे ठावें | तें जाणतयास पुसावें |

मनोवेगें तनें फिरावें | हें तों घडेना ॥५॥

जें चर्मदृष्टीस नव्हे ठावें | तें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें |

ब्रह्मांड विवरोन राहावें | समाधानें ॥६॥

मध्ये आहे भूमीचें चडळ | म्हणौन आकाश आणी

पाताळ | तें चडळ नस्तां अंतराळ | चहुंकडे ॥७॥

तयास परब्रह्म म्हणावें | जें उपाधीवेगळें स्वभावं |

जेथें दृश्यमायेचा नावें | सुन्याकार ॥८॥

दृष्टीचें देखणें दृश्य | मनाचें देखणें भास |

मनातीत निराभास | विवेकें जाणावें ॥९॥

दृश्य भास अवघा विघडे | विवेक तेथें पवाडे |

भूमंडळीं ज्ञाते थोडे | सूक्ष्मदृष्टीचे ॥१०॥

वाच्यांश वाचेनें बोलावा | न बोलतां लक्ष्यांश जाणावा |

निर्गुण अनुभवास आणावा | गुणाचेनयोगें ॥११॥

नाना गुणास आहे नाश | निर्गुण तें अविनाश |

ढोबळयाहून विशेष | सूक्ष्म देखणें ॥१२॥

जें दृष्टीस न पडे ठावें | तें ऐकोन जाणावें |

श्रवणमननें पडे ठावें | सकळ कांहीं ॥१३॥

अष्टधेचे जिनस नाना | उदंड पाहातां कळेना |

आवघें सगट पिटावेना | कोणीयेकें ॥१४॥

सगट सारिखी स्थिती जाली | तेथें परीक्षाच बुडाली |

चविनटानें कालविलीं | नाना अन्नें ॥१५॥

टोणपा नव्हे गुणग्राहिक | मूर्खास कळेना विवेक |

विवेक आणी अविवेक | येकचि म्हणती ॥१६॥

उंच नीच कळेना ज्याला | तेथें अभ्यासचि बुडाला |

नाना अभ्यासें प्राणीयाला | सुटिका केंची ||१७||

वेड लागोन जालें वोंगळ | त्यास सारिखेंच वाटे

सकळ | तें जाणावें बाश्कळ | विवेकी नव्हेती ||१८||

ज्यास अखंड होतो नाश | त्यासीच म्हणती अविनाश |

बहुचकीच्या लोकांस | काये म्हणावें ||१९||

ईश्वरें नाना भेद केले | भेदें सकळ सृष्टी चाले |

आंधळे परीक्षवंत मिळाले | तेथें परीक्षा केंची ||२०||

जेथें परीक्षेचा अभाव | तो टोणपा समुदाव |

गुणचि नाहीं गौरव | येईल केंचें ||२१||

खरें खोटें येकचि जालें | विवेकानें काये केलें |

असार सांडून सार घेतलें | साधुजनीं ||२२||

उत्तम वस्तूचि परीक्षा | कैसी घडे नतद्रक्षा |

दीक्षाहीनापासीं दीक्षा | येईल केंची ||२३||

आपलेन वोंगळपणें | दिशाकरून शौच्य नेणे |

वेद शास्त्रें पुराणें | त्यास काय करिती ||२४||

आधीं राखावा आचार | मग पाहावा विचार |

आचारविचारें पैलपार | पाविजेतो ॥२५॥

जें नेमकास न कळे | तें बाश्काळास केवी कळे |

डोळस ठकती आंधळे | कोण्या कामाचे ॥२६॥

पापपुण्य स्वर्गनर्क | अवघेंचि मानिलें येक |

विवेक आणी अविवेक | काये मानावें ॥२७॥

अमृत विष येक म्हणती | परी विष घेतां प्राण जाती |

कुकर्में होते फजिती | सत्कर्में कीर्ति वाढे ॥२८॥

यहलोक आणि परलोक | जेथें नाहीं साकल्य

विवेक | तेथें अवघेच निरर्थक | सकळ कांहीं ॥२९॥

म्हणौन संतसंगेचि जावें | सत्शास्त्रचि श्रवण करावें |

उत्तम गुणास अभ्यासावें | नाना प्रयेत्नें ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे टोणपसिद्धलक्षणनाम

समास दहावा ॥ १७.१० ॥ दशक सतरावा समाप्त ॥

दशक १७ समास १० मधील कठीण शब्दांचे/चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] कैसे फावे १०.४- कसे जमेल? [२] म्हणोन विवेकी

असावे साधुजन १०.४- म्हणून विवेकी साधुजनाने

विचारपूर्वक निर्णय घ्यावा.[३] चडळ १०.७- पडदा [४]
 ढोबळयाहून १०.१२- स्थूलापेक्षा [५] चविनट १०.१५-
 तोंडाला चव नसलेला- आजारी,नटखट, [६] नतद्रक्षा
 १०.२३- नतदृष्ट

सुवर्ण कण :- श्रीसमर्थ साधकास सांगतात की,अहंकार
 सोडून दे म्हणजे तू सुखी होशील.” मीपणे प्रपंच न घडे----
 परमार्थ बुडे---सकळहि उडे यशकीर्ती प्रताप ॥ या
 अहंकाराचा जाणिवपूर्वक त्याग करावा असा इशारा ते
 साधकास देतात. आत्मारामात ते शिष्याकडे काय
 मागतात, तर तुजजवळ जे काही नाशीवंत आहे ते सारे देऊन
 टाकायला सांगतात. “नाशीवंत तितुके देसी । तरी पद प्राप्त
 निश्चयेसी । त्यामध्ये लालुच करिसी । तरी स्वहित न घडे ॥
 “श्रीराम ॥

॥ दशक अठरावा :
बहुजिनसी ॥ १८.० ॥

समास पहिला : बहुदेवस्थाननिरुपण ॥ १८.१ ॥

॥श्रीराम॥ तुज नमूं गजवदना । तुझा महिमा कळेना ।

विद्या बुद्धि देसी जना । लाहानथोरांसी ॥१॥

तुज नमूं सरस्वती । च्यारी वाचा तुझेन स्फूर्ती ।

तुझे निजरूप जाणती । ऐसे थोडे ॥२॥

धन्य धन्य चतुरानना । तां केली सृष्टीरचना ।

वेद शास्त्रें भेद नाना । प्रगट केले ॥३॥

धन्य विष्णु पाळण करिसी । येकांशें सकळ

जीवांसी । वाढविसी वर्तविसी । जाणजाणों ॥४॥

धन्य धन्य भोळाशंकर । जयाच्या देण्यास

नाहीं पार । रामनाम निरंतर । जपत आहे ॥५॥

धन्य धन्य इंद्रदेव । सकळ देवांचाहि देव ।

इंद्रलोकींचें वैभव । काय म्हणोनि सांगावें ॥६॥

धन्य धन्य येमधर्म । सकळ जाणती धर्मा-

धर्म । प्राणीमात्राचें वर्म । ठाई पाडिती ॥७॥

वेंकटेंसीं महिमा किती । भले उभ्यां अन्न खाती ।

वडे धिरडीं स्वाद घेती | अतळस अपालांचा ॥८॥

धन्य तूं वो बनशंकरी | उदंड शाखांचिया हारी |

विवरविवरों भोजन करी | ऐसा कैचा ॥९॥

धन्य भीम गोलांगुळा | कोरवड्यांच्या उदंड माळा |

दहि वडे खातां सकळां | समाधान होये ॥१०॥

धन्य तूं गा खंडेराया | भंडारें होये पिवळी काया |

कांदेभरीत रोटगे खाया | सिद्ध होती ॥११॥

धन्य तुळजाभोवानी | भक्तां प्रसन्न होते

जनीं | गुणवैभवास गणी | ऐसा कैचा ॥१२॥

धन्य धन्य पांडुरंग | अखंड कथेचा होतो

धिंंग | तानमानें रागरंग | नाना प्रकारीं ॥१३॥

धन्य तूं गा क्षत्रपाळा | उदंड जना लाविला चाळा |

भावें भक्ति करितां फळा | वेळ नाहीं ॥१४॥

रामकृष्णादिक अवतार | त्यांचा महिमा अपार |

उपासनेस बहुत नर | तत्पर जाले ॥१५॥

सकळ देवांचे मूळ | तो हा अंतरात्माचि केवळ |

भूमंडळीं भोग सकळ | त्यासीच घडे ॥१६॥
 नाना देव होऊन बैसला | नाना शक्तिरूपें जाला |
 भोक्ता सकळ वैभवाला | तोचि येक ॥१७॥
 याचा पाहातां विचार | उदंड लांबला जोजार |
 होती जाती देव नर | किती म्हणोनी ॥१८॥
 कीर्ति आणि अपकीर्ति | उदंड निंदा उदंड स्तुती |
 सर्वत्रांची भोगप्राप्ती | अंतरात्म्यासीच घडे ॥१९॥
 कोण देहीं काये करितो | कोण देहीं काये भोगितो |
 भोगी त्यागी वीतरागी तो | येकचि आत्मा ॥२०॥
 प्राणी साभिमानें भुलले | देहाकडे पाहात गेले |
 मुख्य अंतरात्म्यास चुकलें | अंतरीं असोनी ॥२१॥
 आरे या आत्मयांची चळवळ पाहे | ऐसा भूमंडळीं कोण
 आहे | अगाध पुण्यें अनुसंधान राहे | कांहीं येक ॥२२॥
 त्या अनुसंधानासरिसें | जळोनी जाईजे किल्मिषें |
 अंतरनिष्ठ ज्ञानी ऐसे | विवरोन पाहाती ॥२३॥
 अंतरनिष्ठ तितुके तरले | अंतरभ्रष्ट तितुके

बुडाले | बाह्यात्कारें भरंगळले | लोकाचारें ॥२४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

बहुदेवस्थाननिरूपणनाम समास पहिला ॥ १८.१ ॥

दशक १८ समास १ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] चतुरानन १.३- ब्रह्मदेव [२] तां १.३- तूं [३]अतळस
१.८-परिमळ, स्वादिष्टपक्वान्न,[४]अपाल १.८- घारगे
इ.पक्वान्नविशेष.[५] गोलां गुळा १.१०- बलदंड / डा.[६]
कोरवडे १.१०- मेदूवडे [७] धिंग १.१३- गदारोळ, [८]
अंतर्भ्रष्ट १.२४- बहिर्मुख,अस्वस्थ चित्ताचे,

समास दुसरा : सर्वज्ञसंगनिरूपण ॥ १८.२ ॥

॥श्रीराम॥ नेणपणें जालें तें जालें | जालें तें होऊन

गेलें | जाणतेपणें वर्तलें | पाहिजे नेमस्त ॥१॥

जाणत्याची संगती धरावी | जाणत्याची सेवा

करावी | जाणत्याची सद्बुद्धि घ्यावी | हळुहळु ॥२॥

जाणत्यापासीं लेहों सिकावें | जाणत्यापासीं वाचूं

सिकावें | जाणत्यापासीं पुसावें | सकळ कांहीं ॥३॥

जाणत्यास करावा उपकार | जाणत्यास झिजवावें
 शरीर | जाणत्याचा पाहावा विचार | कैसा आहे ||४||
 जाणत्याचे संगतीनें भजावें | जाणत्याचे संगतीनें
 झिजावें | जाणत्याचे संगतीनें रिझावें | विवरविवरों ||५||
 जाणत्यापासी गावें गाणें | जाणत्यापासीं वाजवणें |
 नाना आलाप सिकणें | जाणत्यापासीं ||६||
 जाणत्याचे कासेसी लागावें | जाणत्याचें औषध
 घ्यावें | जाणतां सांगेल तें करावें | पथ्य आधीं ||७||
 जाणत्यापासीं परीक्षा सिकणें | जाणत्यापासीं तालिम
 करणें | जाणत्यापासीं पोहणें | अभ्यासावें ||८||
 जाणता बोलेल तैसें बोलावें | जाणता सांगेल तैसें
 चालावें | जाणत्याचें ध्यान घ्यावें | नाना प्रकारीं ||९||
 जाणत्याच्या कथा सिकाव्या | जाणत्याच्या युक्ति सम-
 जाव्या | जाणत्याच्या गोष्टी विवराव्या | सकळ कांहीं ||१०||
 जाणत्याचे पेंच जाणावे | जाणत्याचे पीळ उकलावे |
 जाणता राखेल तैसे राखावे | लोक राजी ||११||

जाणत्याचे जाणावे प्रसंग | जाणत्याचे घ्यावे रंग |

जाणत्याचे स्फूर्तीचे तरंग | अभ्यासावे ||१२||

जाणत्याचा साक्षेप घ्यावा | जाणत्याचा तर्क जाणावा |

जाणत्याचा उल्लेख समजावा | न बोलतांचि ||१३||

जाणत्याचें धूर्तपण | जाणत्याचें राजकारण |

जाणत्याचें निरूपण | ऐकत जावें ||१४||

जाणत्याची कवित्वें सिकावीं | गद्यें पद्यें वोळ-

खावी | माधुर्यवचनें समजावीं | अंतर्यामीं ||१५||

जाणत्याचें पाहावे प्रबंद | जाणत्याचे वचनभेद |

जाणत्याचे नाना संवाद | बरे शोधावे ||१६||

जाणत्याची तीक्ष्णता | जाणत्याची सहिष्णता |

जाणत्याची उदारता | समजोन घ्यावी ||१७||

जाणत्याची नाना कल्पना | जाणत्याची दीर्घ सूचना |

जाणत्याची विवंचना | समजोन घ्यावी ||१८||

जाणत्याचा काळ सार्थक | जाणत्याचा अध्यात्म-

विवेक | जाणत्याचे गुण अनेक | अवघेच घ्यावे ||१९||

जाणत्याचा भक्तिमार्ग | जाणत्याचा वैराग्ययोग |
 जाणत्याचा अवघा प्रसंग | समजोन घ्यावा ||२०||
 जाणत्याचें पाहावें ज्ञान | जाणत्याचें सिकावें ध्यान |
 जाणत्याचें सूक्ष्म चिन्ह | समजोन घावें ||२१||
 जाणत्याचें अलिप्तपण | जाणत्याचें विदेहलक्षण |
 जाणत्याचें ब्रह्मविवरण | समजोन घ्यावें ||२२||
 जाणता येक अंतरात्मा | त्याचा काये सांगावा
 महिमा | विद्याकळागुणसीमा | कोणें करावी ||२३||
 परमेश्वरांचे गुणानुवाद | अखंड करावा संवाद |
 तेणेंकरितां आनंद | उदंड होतो ||२४||
 परमेश्वरें निर्मिलें तें | अखंड दृष्टीस पडतें |
 विवरविवरों समजावें तें | विवेकी जनीं ||२५||
 जितुकें कांहीं निर्माण जालें | तितुकें जगदेश्वरें
 निर्मिलें | निर्माण वेगळें केलें | पाहिजे आधीं ||२६||
 जो निर्माण करतो जना | परी पाहों जातां दिसेना |
 विवेकबळें अनुमाना | आणीत जावें ||२७||

त्याचें अखंड लागतां ध्यान | कृपाळुपणें देतो

आशन | सर्वकाळ संभाषण | तदांशेंचि करावें ||२८||

ध्यान धरीना तो अभक्त | ध्यान धरील तो

भक्त | संसारापासून मुक्त | भक्तांस करी ||२९||

उपासनेचे सेवटीं | देवां भक्तां अखंड भेटी |

अवुभवी जाणेल गोष्टी | प्रत्ययाची ||३०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सर्वज्ञसंग-

निरूपणनाम समास दुसरा || १८.२ ||

दशक १८ समास २ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] जाणत्याचे कासेसी लागावे २.७- जाणकाराची संगत धरावी [२] सूक्ष्म चिन्ह २.२१- सूक्ष्म स्वरूप.[३] आशन २.२८- योगक्षेम [४] तदांशेचि २.२८- त्या सत्स्वरूपाचेच आपण अंश आहोत हे जाणून, त्याच भावनेने परमात्म्याशी संवाद साधावा.

समास तिसरा : निस्पृहसिकवणनिरूपण || १८.३ ||

॥श्रीराम॥ दुल्लभ शरीरीं दुल्लभ आयुष्य | याचा करूं

नये नास | दास म्हणे सावकास | विवेक पाहावा ||१||

न पाहातां उत्तम विवेक | आवघा होतो

अविवेक | अविवेकें प्राणी रंक | ऐसा दिसे ||२||

हें आपलें आपण केलें | आळसें उदास नागविलें |

वाईट संगतीनें बुडविलें | देखत देखतां ||३||

मूर्खपणाचा अभ्यास जाला | बाष्कळपणें घातला

घाला | काम चांडाळ उठिला | तरुणपणीं ||४||

मूर्ख आळसी आणी तरुणा | सर्वाविषीं दैन्यवाणा |

कांहीं मिळेना कोणा | काय म्हणावें ||५||

जें जें पाहिजे तें तें नाहीं | अन्नवस्त्र तेंहि

नाहीं | उत्तम गुण कांहींच नाहीं | अंतर्यामीं ||६||

बोलतां येना बैसतां येना | प्रसंग कांहींच कळेना |

शरीर मन हें वळेना | अभ्यासाकडे ||७||

लिहिणें नाहीं वाचणें नाहीं | पुसणें नाहीं सांगणें

नाहीं | नेमस्तपणाचा अभ्यास नाहीं | बाष्कळपणें ||८||

आपणांस कांहींच येना | आणी सिकविलेंही मानेना |

आपण वेडा आणी सज्जना | बोल ठेवी ॥९॥

अंतरी येक बाहेरी येक | ऐसा जयाचा

विवेक | परलोकाचें सार्थक | कैसें घडे ॥१०॥

आपला संसार नासला | मनामधें प्रस्तावला |

तरी मग अभ्यास केला | पाहिजे विवेकाचा ॥११॥

येकाग्र करूनियां मन | बळेंचि धरावें साधन |

येत्रीं आळसाचें दर्शन | होऊंच नये ॥१२॥

अवगुण अवघेचि सांडावे | उत्तम गुण अभ्या-

सावे | प्रबंद पाठ करीत जावें | जाड अर्थ ॥१३॥

पदप्रबंद श्लोकप्रबंद | नाना धाटी मुद्रा छंद |

प्रसंगज्ञानेंचि आनंद | होत आहे ॥१४॥

कोणे प्रसंगीं काये म्हणावें | ऐसें समजोन

जाणावें | उगेंचि वाउगें सिणावें | कासयासी ॥१५॥

दुसऱ्याचें अंतर जाणावें | आदर देखोन म्हणावें |

जें आठवेल तें गावें | हें मूर्खपण ॥१६॥

ज्याची जैसी उपासना | तेंचि गावें चुकावेना |

रागज्ञाना ताळज्ञाना | अभ्यासावे ॥१७॥

साहित संगीत प्रसंग मानें | करावीं कथेंचीं

घमशानें | अर्थांतर श्रवणमननें | काढीत जावें ॥१८॥

पाठ उदंडचि असावें | सर्वकाळ उजळीत जावें |

सांगितलें गोष्टीचें असावें | स्मरण अंतरीं ॥१९॥

अखंड येकांत सेवावा | ग्रन्थमात्र धांडोळावा |

प्रचित येईल तो घ्यावा | अर्थ मनीं ॥२०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृह-

सिकवणनिरुपणनाम समास तिसरा ॥ १८.३ ॥

दशक १८ समास ३ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] मूर्खपणाचा अभ्यास जाला ३.४- अभ्यास म्हणजे सराव,
सतत मूर्खपणे वागण्याचाच सराव झाला, सवय झाली. [२]
जे आठवेल ते गावे ३.१६- श्रोत्यांचा आदर न
राखता, अभ्यासाशिवाय आठवेल ते गाणे हा मूर्खपणा
होय. [३] घमशाने ३.१८- लयलूट.

समास चवथा : देहदुल्लभनिरूपण ॥ १८.४ ॥

॥श्रीराम॥ देह्याकरितां गणेशपूजन । देह्याकरितां
शारदावंदन । देह्याकरितां गुरु सज्जन । संत श्रोते ॥१॥

देह्याकरितां कवित्वें चालती । देह्याकरितां अधेनें
करिती । देह्याकरितां अभ्यासिती । नाना विद्या ॥२॥

देह्याकरितां ग्रंथलेखन । नाना लिपीवोळखण ।

नाना पदार्थशोधन । देह्याकरितां ॥३॥

देह्याकरितां माहांज्ञानी । सिद्धसाधु ऋषीमुनी ।

देह्याकरितां तीर्थाटणीं । फिरती प्राणी ॥४॥

देह्याकरितां श्रवण घडे । देह्याकरितां मननीं पवाडे ।

देह्याकरितां देहीं आतुडे । मुख्य परमात्मा ॥५॥

देह्याकरितां कर्ममार्ग । देह्याकरितां उपासना-

मार्ग । देह्याकरितां ज्ञानमार्ग । भूमंडळीं ॥६॥

योगी वीतरागी तापसी । देह्याकरितां नाना

सायासी । देह्याकरितां आत्मयासी । प्रगटणें घडे ॥७॥

येहलोक आणी परलोक । देह्याकरितां सकळ

सार्थक | देहेविण निरार्थक | सकळ कांहीं ॥८॥

पुरश्चरणे अनुष्ठाने | गोरंजने धूम्रपाने |

सीतोष्ण पंचाग्नीसाधने | देह्याकरितां ॥९॥

देह्याकरितां पुण्यसीळ | देह्याकरितां पापी

केवळ | देह्याकरितां अनर्गळ | सुचिस्मंत ॥१०॥

देह्याकरितां अवतारी | देह्याकरितां वेषधारी |

नाना बंडे पाषांडे करी | देह्याकरितां ॥११॥

देह्याकरितां विषयभोग | देह्याकरितां सकळ त्याग |

होती जाती नाना रोग | देह्याकरितां ॥१२॥

देह्याकरितां नवविधा भक्ती | देह्याकरितां चतुर्विधा

मुक्ती | देह्याकरितां नाना युक्ती | नाना मते ॥१३॥

देह्याकरितां दानधर्म | देह्याकरितां नाना वर्म |

देह्याकरितां पूर्व कर्म | म्हणती जनीं ॥१४॥

देह्याकरितां नाना स्वार्थ | देह्याकरितां नाना अर्थ |

देह्याकरितां होईजे वेर्थ | आणी धन्य ॥१५॥

देह्याकरितां नाना कळा | देह्याकरितां उणा आगळा |

देह्याकरितां जिव्हाळा | भक्तिमार्गाचा ॥१६॥
 नाना सन्मार्गसाधनें | देह्याकरितां तुटती बंधनें |
 देह्याकरितां निवेदनें | मोक्ष लाभे ॥१७॥
 देह सकळामधें उत्तमु | देहीं राहिला आत्मारामु |
 सकळां घटीं पुरुषोत्तमु | विवेकी जाणती ॥१८॥
 देह्याकरितां नाना कीर्ती | अथवा नाना अपकीर्ती |
 देह्याकरितां होती जाती | अवतारमाळिका ॥१९॥
 देह्याकरितां नाना भ्रम | देह्याकरितां नाना संभ्रम |
 देह्याचेन उत्तमोत्तम | भोगिती पदे ॥२०॥
 देह्याकरितां सकळ कांहीं | देह्याविण कांहीं नाहीं |
 आत्मा विरे ठाई ठाई | नव्हताच जैसा ॥२१॥
 देहे परलोकींचें तारूं | नाना गुणांचा गुणागरु |
 नाना रत्नांचा विचारु | देह्याचेनी ॥२२॥
 देह्याचेन गायेनकळा | देह्याचेन संगीतकळा |
 देह्याचेन अंतर्कळा | ठाई पडे ॥२३॥
 देहे ब्रह्मांडाचें फळ | देहे दुल्लभचि केवळ |

परी या देहास निवळ | उमजवावें ||२४||

देह्याकरितां लाहानथोर | करिती आपुलाले

व्यापार | त्याहिमधें लाहानथोर | कितीयेक ||२५||

जे जे देहे धरुनी आले | ते ते कांहीं करून गेले |

हरिभजनें पावन जाले | कितीयेक ||२६||

अष्टधा प्रकृतीचें मूळ | संकल्परूपचि केवळ |

नाना संकल्पें देहेफळ | घेऊन आलें ||२७||

हरिसंकल्प मुळीं होता | तोचि फळीं पाहावा आतां |

नाना देह्यांतरीं तत्वता | शोधितां कळे ||२८||

वेलाचे मुळीं बीज | उदकरूप वेली समज |

पुढें फळामधें बीज | मुळींच्या अंशें ||२९||

मुळाकरितां फळ येतें | फळाकरितां मूळ होतें |

येणेंकरितां होत जातें | भूमंडळ ||३०||

असो कांहीं येक करणें | कैसें घडे देह्याविणें |

देहे सार्थकीं लावणें | म्हणिजे बरें ||३१||

आत्म्याकरितां देहे जाला | देह्याकरितां आत्मा

तगला | उभययोगें उदंड चालिला | कार्यभाग ॥३२॥

चोरून गुप्तरूपें करावें | तें आत्मयासी पडे ठावें |

कर्तुत्व याचेन स्वभावें | सकळ कांहीं ॥३३॥

देह्यामधें आत्मा असतो | देहे पूजितां आत्मा तोषतो |

देहे पीडितां आत्मा क्षोभतो | प्रत्यक्ष आतां ॥३४॥

देह्यावेगळी पूजा पावेना | देह्याविण पूजा फावेना |

जनीं जनार्दन म्हणोनी जना | संतुष्ट करावें ॥३५॥

उदंड प्रगटला विचार | धर्मस्थापना तदनंतर |

तेथेंच पूजेस अधिकार | पुण्यशरीरीं ॥३६॥

सगट भजन करूं येतें | तरी मूर्खपण आंगीं लागतें |

गाढवासी पूजितां कळतें | काये त्याला ॥३७॥

पूज्य पूजेसी अधिकार | उगेचि तोषवावे इतर |

दुखऊं नये कोणाचें अंतर | म्हणिजे बरें ॥३८॥

सकळ जगदांतरींचा देव | क्षोभतां राहाव्या कोठें ठाव |

जनावेगळा जनास उपाव | आणीक नाहीं ॥३९॥

परमेश्वराचे अनंत गुण | मनुष्यें काय सांगावी

खूण | परंतु अध्यात्मग्रंथश्रवण | होतां उमजे ॥४०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहदुल्लभ-

निरूपण नाम समास चवथा ॥ १८.४ ॥

दशक १८ समास ४ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] देह्याकरिता ४.१-देह आहे म्हणून/देहामुळे. देह्याकरिता व देहा करिता असे दोन पाठ आहेत.देही म्हणजे जीवात्मायुक्त देह होय. [२] अधेने करिती ४.२- अध्ययन करतात.[३] सगट भजन ४.३७- सरसकट सगळ्यांचे भजनपूजन.

समास पांचवा : करंटपरीक्षानिरूपण ॥ १८.५ ॥

॥श्रीराम॥ धान्य उदंड मोजिलें | परी त्या मापें नाहीं

भक्षिलें | विवरल्याविण तैसें जालें | प्राणीमात्रांसी ॥१॥

पाठ म्हणतां आवरेना | पुसतां कांहींच कळेना |

अनुभव पाहातां अनुमाना- | मधें पडें ॥२॥

शब्दरत्नें परीक्षावीं | प्रत्ययाचीं पाहोन घ्यावीं |

येर ते अवघीं सांडावीं | येकिकडे ॥३॥

नावरूप आवघें सांडावें | मग अनुभवास मांडावें |

सार असार येकचि करावें | हें मूर्खपण ॥४॥

लेखकें कुळ समजवावें | किंवा उगेंचि वाचावें |

येणें दृष्टांतें समजावें | कोणींतरी ॥५॥

जेथें नाहीं समजावीस | तेथें आवघी कुसमुस |

पुसों जातां वसवस | वक्ता करी ॥६॥

नाना शब्द येकवटिले | प्रचीतीवीण उपाव केले |

परी ते अवघेचि वेर्थ गेले | फडप्रसंगीं ॥७॥

पसेवरी वैरण घातलें | तांतडीनें जातें वोडिलें |

तेणें पीठ बारीक आलें | हें तो घडेना ॥८॥

घांसामागें घांस घातला | आवकाश नाहीं चावा-

याला | अवघा बोकणा भरिला | पुढें कैसें ॥९॥

ऐका फडनिसीचें लक्षण | विरंग जाऊं नेदी क्षण |

समस्तांचें अंतःकर्ण | सांभाळीत जावें ॥१०॥

सूक्ष्म नामें सुखें घ्यावीं | तितुकीं रूपें वोळ-

खावीं | वोळखोन समजवावीं | श्रोतयांसी ॥११॥

समशा पुरतां सुखी होती । श्रोते अवघे आनंदती ।
अवघे क्षणक्षणा वंदिती । गोसावियांसी ॥१२॥
समशा पुरतां वंदिती । समशा न पुरतां निंदिती ।
गोसांवी चिणचिण करिती । कोण्या हिशेबें ॥१३॥
शुद्ध सोनें पाहोन घ्यावें । कसीं लाऊन तावावें ।
श्रवणमननें जाणावें । प्रत्ययासी ॥१४॥
वैद्याची प्रचित येना । वेथा परती होयेना ।
आणी रागेजावें जना । कोण्या हिशेबें ॥१५॥
खोटें कोठेंचि चालेना । खोटें कोणास मानेना ।
याकारणें अनुमाना । खरें आणावें ॥१६॥
लिहिणें न येतां व्यापार केला । कांहीं येक दिवस
चालिला । पुसता सुरनिस भेटला । तेव्हां खोटें ॥१७॥
सर्व आवघें हिशेबीं ठावें । प्रत्यय साक्षीनें बोलावें ।
मग सुरनिसें काय करावें । सांगाना कां ॥१८॥
स्वये आपणचि गुंते । समजावीस कैसी होते ।
नेणतां कोणीयेक ते । आपदों लागती ॥१९॥

बळेंविण युध्यास गेला | तो सर्वस्वें नागवला |
 शब्द ठेवावा कोणाला | कोण कैसा ||२०||
 जे प्रचीतीस आलें खरें | तेंचि घ्यावें अत्यादरें |
 अनुभवेविण जें उत्तरें | तें फलकटें जाणावीं ||२१||
 सिकऊं जातां राग चढे | परंतु पुढें आदळ घडे |
 खोटा निश्चय तात्काळ उडे | लोकामधें ||२२||
 खरें सांडुनी खोटें घेणें | भकाधेस काय
 उणें | त्रिभुवनीं नारायणे | न्याय केला ||२३||
 तो न्याय सांडितां सेवटीं | अवघें जगचि लागे
 पाठीं | जनीं भांडभांडों हिंपुटीं | किती व्हावें ||२४||
 अन्यायें बहुतांस पुरवलें | हें देखिलें ना ऐकिलें |
 वेडें उगेंचि भरीं भरलें | असत्याचे ||२५||
 असत्य म्हणिजे तेंचि पाप | सत्य जाणावें स्वरूप |
 दोहींमधें साक्षप | कोणाचा करावा ||२६||
 मायेमधें बोलणें चालणें साचें | माया नस्तां बोलणें
 कैचें | याकारणें निशब्दाचें | मूळ शोधावें ||२७||

वाच्यांश जाणोनी सांडावा | लक्ष्यांश विवरोन घ्यावा |

याकारणें निशब्द मुळाचा गोवा | आडळेना ॥२८॥

अष्टधा प्रकृति पूर्वपक्ष | सांडून अलक्षीं लावावें लक्ष |

मननसीळ परम दक्ष | तोचि जाणे ॥२९॥

नाना भूस आणि कण | येकचि म्हणणें अप्रमाण |

रस चोवडिया कोण | शाहाणा सेवी ॥३०॥

पिंडीं नित्यानित्य विवेक | ब्रह्मांडीं सारासार अनेक |

सकळ शोधूनियां येक | सार घ्यावें ॥३१॥

मायेकरितां कोणीयेक | अन्वय आणि वीतरेक |

ते माया नस्तां विवेक | कैसा करावा ॥३२॥

तत्वे तत्व सर्व शोधावें | माहांवाकीं प्रवेशावें |

आत्मनिवेदनें पावावें | समाधान ॥३३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

करंटपरीक्षानिरुपणनाम समास पांचवा ॥ १८.५ ॥

दशक १८ समास ५ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] कुळ ५.५- सर्वकाहीं,अर्थांतर[२] कुसमुस ५.६- कुजबुज
 [३] फड प्रसंगी ५.७- समूहात, आणीबाणीच्यावेळेस, [४]
 पसेवरी वैरण ५.८- पसेच्या पसे धान्य घालून जाते भराभर
 ओढणे,वैरण=धान्य [५] घासामागे घास घातला, आवकाश
 नाही चावायाला,अवघा बोकणा भरिला पुढे कैसे ५.९-
 घासावर घास घेतला,बोकणा भरून चावायला वेळ दिला
 नाही तर पुढे अपचनाने जीव कासाविस होईल.[६]विरंग
 ५.१०- व्यर्थ[७]समशा ५.१२-समस्या,शंका,[८] सुरनिस
 ५.१७- लेखा पाल,हिशेबनिस, [९]आपदो ५.१९-
 कष्ट,अडचणी [१०]फलकटे ५.२१- फोलपटे [११] पुढे आदळ
 घडे-१.२२-पुढे अद्वल घडते.[१२] भकाधेस ५.२३-
 फजितीस,बहकायला [१३] भांडभांडो हिंपुटी ५.२४- भांडून
 बेजार होतो[१४] मूळाचा गोवा ५.२८-ब्रह्माविषयीचा गुंता
 [१५]आडळेना ५.२८- सुटतो,राहात नाही.[१६] चोवडिया
 ५.३०- चोईट्या.

समास सहावा : उत्तमपुरुषनिरूपण-२* || १८.६ ||

॥श्रीराम॥

नाना वस्त्रें नाना भूषणें | येणें शरीर श्रृंगारणें |

विवेकें विचारें राजकारणें | अंतर श्रृंगारिजे ॥११॥

शरीर सुंदर सतेज | वस्त्रें भूषणें केलें सज्ज |

अंतरीं नस्तां चातुर्यबीज | कदापी शोभा न पवे ॥२॥

तुंड हेंकाड कठोरवचनी | अखंड तोले साभिमानी |

न्याय नीति अंतःकर्णी | घेणार नाहीं ॥३॥

तऱ्हे सीघ्रकोपी सदा | कदापि न धरी मर्यादा |

राजकारण संवादा | मिळोंचि नेणें ॥४॥

ऐसें लौंद बेइमानी | कदापि सत्य नाहीं वचनीं |

पापी अपस्मार जनीं | राक्षेस जाणावें ॥५॥

समयासारिखा समयो येना | नेम सहसा चालेना |

नेम धरितां राजकारणा | अंतर पडे ॥६॥

अति सर्वत्र वर्जावें | प्रसंग पाहोन चालावें |

हटनिग्रहीं न पडावें | विवेकीं पुरुषें ॥७॥

बहुतचि करितां हट | तेथें येऊन पडिले तट |

कोणीयेकाचा सेवट | जाला पाहिजे ॥८॥

बरें ईश्वर आहे साभिमानी | विशेष तुळजा-

भोवानी | परंतु विचार पाहोनी | कार्ये करणें ॥९॥

अखंडचि सावधाना | बहुत काये करावी सूचना |

परंतु कांहीं येक अनुमाना | आणिलें पाहिजे ॥१०॥

समर्थापासीं बहुत जन | राहिला पाहिजे साभिमान |

निश्चळ करूनियां मन | लोक असती ॥११॥

म्लेच दुर्जन उदंड | बहुतां दिसाचें माजलें बंड |

याकारणें अखंड | सावधान असावें ॥१२॥

सकळकर्ता तो ईश्वरु | तेणें केला अंगिकारुं |

तया पुरुषाचा विचारु | विरुळा जाणे ॥१३॥

न्याय नीति विवेक विचार | नाना प्रसंगप्रकार |

परीक्षिणें परांतर | देणें ईश्वराचें ॥१४॥

माहांयेत्त सावधपणें | समइं धारिष्ट धरणें |

अद्भूतचि कार्य करणें | देणें ईश्वराचें ॥१५॥

येश कीर्ती प्रताप महिमा | उत्तम गुणासी नाहीं

सीमा | नाहीं दुसरी उपमा | देणें ईश्वराचें ॥१६॥

देव ब्राह्मण आचार विचार | कितेक जनासी

आधार | सदा घडे परोपकार | देणें ईश्वराचें ॥१७॥

येहलोक परलोक पाहाणें | अखंड सावधपणें राहाणें |

बहुत जनाचें साहाणें | देणें ईश्वराचें ॥१८॥

देवाचा कैपक्ष घेणे | ब्राह्मणाची चिंता वाहाणें |

बहुत जनासी पाळणें | देणें ईश्वराचें ॥१९॥

धर्मस्थापनेचे नर | ते ईश्वराचे अवतार |

जाले आहेत पुढें होणार | देणें ईश्वराचें ॥२०॥

उत्तम गुणाचा ग्राहिक | तर्क तीक्षण विवेक |

धर्मवासना पुण्यश्लोक | देणें ईश्वराचें ॥२१॥

सकळ गुणामधें सार | तजविजा विवेक विचार |

जेणें पाविजे पैलपार | अरत्रपरत्रींचा ॥२२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*उत्तमपुरुषनिरूपण-२ नाम समास सहावा ॥ १८.६ ॥

दशक १८ समास ६ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*] पहा द.१२.१०[१] नाना वस्त्रें ६.१- विविध प्रकारची वस्त्रे,प्रावरणे, चिलखतं इ. हा समास खानाचा वध करुन शिवाजी महाराज श्री समर्थांच्या भेटीस आले असता सांगितला असं समजतात, [२] हटनिग्रही ६.७- हट्टाचा आग्रह[३] आंगिकारु ६.१३- स्वीकार केला[४] ब्राह्मणा ६.१९- संत सज्जनांची,[५] धर्म स्थापनेचे नर,ते ईश्वराचे अवतार, जाले आहेत पुढे होणार देणे ईश्वराचे ६.२०- धर्मस्थापना करणारे पुण्यपुरुष ईश्वरी अवतार असतात,असे अवतार झाले आहेत, आजही आहेत, पुढेही होतील हे ईश्वराचे देणे आहे.[६] तजविजा ६.२२- नियोजन, आधीच योग्य सोय करुन ठेवणे.

समास सातवा : जनस्वभावनिरुपण ॥ १८.७ ॥

॥श्रीराम॥ जनाचा लालची स्वभाव | आरंभीं म्हणती

देव | म्हणिजे मला कांहीं देव | ऐसी वासना ॥१॥

कांहींच भक्ती केली नस्तां | आणी इच्छिती प्रसन्नता |

जैसैं कांहींच सेवा न करिता | स्वामीस मागती ॥२॥

कष्टेंविण फळ नाहीं | कष्टेंविण राज्य नाहीं |

केल्याविण होत नाहीं | साध्य जनीं ॥३॥

आळसैं काम नासतें | हें तों प्रत्ययास

येतें | कष्टाकडे चुकावितें | हीन जन ॥४॥

आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती | ते पुढें सुखाचें फळ

भोगिती | आधीं आळसें सुखावती | त्यास पुढें दुःख ॥५॥

येहलोक अथवा परलोक | दोहिकडे सारिखाचि

विवेक | दीर्घसूचनेचें कौतुक | कळलें पाहिजे ॥६॥

मेळविती तितुकें भक्षिती | ते कठीण काळीं मरोन

जाती | दीर्घ सूचनेनें वर्तती | तेचि भले ॥७॥

येहलोकींचा संचितार्थ | परलोकींचा पर-

मार्थ | संचितेंविण वेर्थ | जीत मेलें ॥८॥

येकदां मेल्यानें सुटेना | पुन्हा जन्मोजन्मीं यातना |

आपणास मारी वांचविना | तो आत्महत्यारा ॥९॥

प्रतिजन्मीं आत्मघात | कोणें करावें गणीत |

याकारणें जन्ममृत्यु | केवी चुके ॥१०॥

देव सकळ कांहीं करितो | ऐसें प्राणिमात्र बोलतो |

त्याचे भेटीचा लाभ तो | अकस्मात जाला ॥११॥

विवेकाचा लाभ घडे | जेणें परमात्मा ठाई पडे |

विवेक पाहातां सांपडे । विवेकीं जनीं ॥१२॥

देव पाहातां आहे येक । परंतु करितो अनेक ।

त्या अनेकास येक । म्हणों नये कीं ॥१३॥

देवाचें कर्तृत्व आणि देव । कळला पाहिजे अभिप्राव ।

कळल्याविण कितेक जीव । उगेच बोलती ॥१४॥

उगेच बोलती मूर्खपणें । शाहाणपण वाढायाकारणें ।

त्रुसिलार्गीं उपाव करणें । ऐसें जालें ॥१५॥

जेहीं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले ।

येर ते बोलतचि राहिले । करंटे जन ॥१६॥

करंट्याचें करंट लक्षण । समजोन जाती विचक्षण ।

भल्याचें उत्तम लक्षण । करंट्यास कळेना ॥१७॥

त्याची पैसावली कुबुद्धी । तेथें केंची असेल

शुद्धी । कुबुद्धी तेचि सुबुद्धी । ऐसी वाटे ॥१८॥

मनुष्य शुद्धीस सांडावें । त्याचें काये खरें मानावें ।

जेथें विचाराच्या नावें । सुन्याकार ॥१९॥

विचारें येहलोक परलोक । विचारें होतसे सार्थक ।

विचारें नित्यानित्य विवेक | पाहिला पाहिजे ॥२०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

जनस्वभावनिरूपणनाम समास सातवा ॥ १८.७ ॥

दशक १८ समास ७ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] म्हणिजे मला काहीं देव,ऐसी वासना ७.१- मलाकाही द्यावे अशी इच्छा असते. देव=देवो,द्यावे.[२] कष्टेविण फळ नाही कष्टेविण राज्य नाही, केल्याविण होत नाही साध्य जनी७.३- कष्टाशिवाय फळमिळत नाही तसेच राज्य ही मिळत नाही, कष्ट केल्याशिवाय जगात कुठलेही कार्य सिद्ध होत नाही. [३] तृप्तिलागी उपाव ७.१५- केवळ समाधान मिळावे यासाठीचा उपाय

समास आठवा : अंतर्देवनिरूपण ॥ १८.८ ॥

॥श्रीराम॥ ब्रह्म निराकार निश्चळ | आत्म्यास विकार

चंचळ | तयास म्हणती सकळ | देव ऐसें ॥१॥

देवाचा ठावचि लागेना | येक देव नेमस्त
 कळेना | बहुत देवीं अनुमानेना | येक देव ॥२॥
 म्हणोनी विचार असावा | विचारें देव शोधवा |
 बहुत देवांचा गोवा | पडोंचि नये ॥३॥
 देव क्षत्रीं पाहिला | त्यासारिखा धातूचा केला |
 पृथ्वीमध्ये दंडक चालिला | येणें रीतीं ॥४॥
 नाना प्रतिमादेवांचें मूळ | तो हा क्षत्रदेवचि
 केवळ | नाना क्षेत्रें भूमंडळ | शोधून पाहावें ॥५॥
 क्षत्रदेव पाषाणाचा | विचार पाहातां तयाचा |
 तंत लागला मुळाचा | अवताराकडे ॥६॥
 अवतारी देव संपले | देहे धरुनी वर्तोन गेले |
 त्याहून थोर अनुमानले | ब्रह्मा विष्णु महेश ॥७॥
 त्या तिही देवांस ज्याची सत्ता | तो अंतरात्माचि
 पाहातां | कर्ता भोक्ता तत्वता | प्रत्यक्ष आहे ॥८॥
 युगानयुगें तिन्ही लोक | येकचि चालवी अनेक |
 हा निश्चयाचा विवेक | वेदशास्त्रीं पाहावा ॥९॥

आत्मा वर्तवितो शरीर | तोचि देव उत्तरोत्तर |
 जाणीवरूपें कळिवर | विवेकें वर्तवी ॥१०॥
 तो अंतर्देव चुकती | धांवा घेऊन तीर्था जाती |
 प्राणी बापुडे कष्टती | देवास नेणतां ॥११॥
 मग विचारिती अंतःकर्णी | जेथें तेथें धोंडा
 पाणी | उगेंचि वणवण हिंडोनी | काये होतें ॥१२॥
 ऐसा ज्यासी विचार कळला | तेणें सत्संग धरिला |
 सत्संगें देव सांपडला | बहुत जनासी ॥१३॥
 ऐसीं हे विवेकाचीं कामें | विवेकी जाणतील नेमें |
 अविवेकी भुलले भ्रमें | त्यांस हें कळेना ॥१४॥
 अंतरवेधी अंतर जाणे | बाहेरमुद्रा कांहींच नेणें |
 म्हणोन विवेकी शाहाणे | अंतर शोधिती ॥१५॥
 विवेकेंविण जो भाव | तो भावचि अभाव |
 मुखस्य प्रतिमा देव | ऐसें वचन ॥१६॥
 पाहात समजत सेवटा गेला | तोचि विवेकी
 भला | तत्वे सांडुनी पावला | निरंजनीं ॥१७॥

आरे जें आकारासी येतें | तें अवघेंच नासोन जातें |
 मग गल्बल्यावेगळें तें | परब्रह्म जाणावें ॥१८॥
 चंचळ देव निश्चळ ब्रह्म | परब्रह्मीं नाहीं
 भ्रम | प्रत्ययज्ञानें निभ्रम | होईजेतें ॥१९॥
 प्रचीतीविण जें केलें | तें तें अवघें वेर्थ गेलें |
 प्राणी कष्टकष्टोंचि मेलें | कर्मकचाटें ॥२०॥
 कर्मविगळें न व्हावें | तरी देवास कासया भजावें |
 विवेकी जाणती स्वभावें | मूर्ख नेणे ॥२१॥
 कांहीं अनुमानलें विचारें | देव आहे जगदांतरें |
 सगुणाकरितां निधरिं | निर्गुण पाविजे ॥२२॥
 सगुण पाहातां मुळास गेला | सहजचि निर्गुण
 पावला | संगत्यागें मोकळा जाला | वस्तरूप ॥२३॥
 परमेश्वरीं अनुसंधान | लावितां होईजे पावन |
 मुख्य ज्ञानेंचि विज्ञान | पाविजेतें ॥२४॥
 ऐसीं हे विवेकाचीं विवर्णे | पाहावीं सुचित अंतःकर्णे |
 नित्यानित्य विवेकश्रवणें | जगदोद्धार ॥ २५॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अंतर्देव

निरूपणनाम समास आठवा ॥ १८.८ ॥

दशक १८ समास ८ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] बहुत देवी अनुमानेना ८.२- अनेक देवांच्या मागे लागून परब्रह्म गवसत नाही.[२] क्षत्री ८.४- तिर्थक्षेत्री [३] तंत लागला ८.६- धागा जोडला [४] बाहेरमुद्रा ८.१५- बहिर्मुखी [५] मूर्खस्य प्रतिमा देव ८.१६- भाव नसेल तर मूर्खाना मूर्तीपुरताच देव असतो.[६] गल्बल्यावेगळें ८.१८- गोंधळापलिकडे [७] निभ्रम ८.१९- भ्रमरहित

समास नववा : निद्रानिरूपण ॥ १८.९ ॥

॥श्रीराम॥ वंदूनियां आदिपुरुष | बोलों निद्रेचा विळास |

निद्रा आलियां सावकास | जाणार नाहीं ॥१॥

निद्रेनें व्यापिली काया | आळस आंग मोडे

जांभया | तेणेंकरितां बैसावया | धीर नाहीं ॥२॥

कडकडां जांभया येती | चटचटां चटक्या वाजती |

डकडकां डुकल्या देती | सावकास ॥३॥

येकांचे डोळे झांकती | येकाचे डोळे लागती |

येक ते वचकोन पाहाती | चहुंकडे ॥४॥

येक उलथोन पडिले | तिहीं ब्रह्मविणे फोडिले |

हुडकाचे टुकडे जाले | शुद्धी नाहीं ॥५॥

येक टेंकोन बैसले | तेथेंचि घोरों लागले |

येक उताणे पसरलें | सावकास ॥६॥

कोणी मुकुंडी घालिती | कोणी कानवडें

निजती | कोणी चक्रीं फिरती | चहुंकडे ॥७॥

येक हात हालविती | येक पाय हाल-

विती | येक दांत खाती | कर्कराटें ॥८॥

येकांचीं वस्त्रें निघोनि गेलीं | ते नागवींच लोळों

लागलीं | येकांचीं मुंडासीं गडबडलीं | चहुंकडे ॥९॥

येक निजेलीं अब्यावेस्तें | येक दिसती जैसीं प्रेते |

दांत पसरुनी जैसीं भूतें | वाईट दिसती ॥१०॥

येक वोसणतचि उठिले | येक अंधारीं फिरों

लागले | येक जाऊन निजले | उकरड्यावरी ॥११॥

येक मडकीं उतरिती | येक भोंई चांचपती |

येक उठोन वाटा लागती | भलतीकडे ||१२||

येक प्राणी वोसणती | येक फुंदफुंदों रडती |

येक खदखदां हासती | सावकास ||१३||

येक हाका मारूं लागले | येक बोंबलित उठिले |

येक वचकोन राहिले | आपुले ठाई ||१४||

येक क्षणक्षणा खुरडती | येक डोई खाज-

विती | येक कढों लागती | सावकास ||१५||

येकाच्या लाळा गळाल्या | येकाच्या पिका-

सांडल्या | येकीं लघुशंका केल्या | सावकास ||१६||

येक राउत सोडिती | येक कर्पट ढेंकर देती |

येक खांकरुनी थुंकिती | भलतीकडे ||१७||

येक हागती येक वोकिती | येक खोंकिती येक

सिंकिती | येक ते पाणी मागती | निदसुऱ्या स्वरें ||१८||

येक दुस्वप्नें निर्बुजले | येक सुस्वप्नें संतोषले |

येक ते गाढमुढी पडिले | सुषुप्तिमधें ||१९||

इकडे उजेडाया जालें | कोणहीं पढणें आरंभिलें |

कोणीं प्रातस्मरामि मांडिलें | हरिकिर्तन ॥२०॥

कोणीं आठविल्या ध्यानमूर्ति | कोणी येकांतीं जप

करिती | कोणी पाठांतर उजळिती | नाना प्रकारें ॥२१॥

नाना विद्या नाना कळा | आपलाल्या सिकती

सकळा | तानमानें गायेनकळा | येक गाती ॥२२॥

मागें निद्रा संपली | पुढें जागृति प्राप्त जाली |

वेवसाई बुद्धि आपुली | प्रेरिते जाले ॥२३॥

ज्ञाता तत्वे सांडून पळाला | तुर्यैलिकडे

गेला | आत्मनिवेदनें जाला | ब्रह्मरूप ॥२४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निद्रा-

निरूपणनाम समास नववा ॥ १८.९ ॥

दशक १८ समास ९ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] डुकल्या ९.३- डुलक्या,[२] हुडकाचे ९.५- वाद्याचे [३]

वोसणती ९.११-ओरडतात,बडबडतात [४] भोई ९.१२-

जमीन [५] कढो ९.१५- कण्हूं लागतात [६] पिका ९.१६-

थुंकी [७] लघुशंका ९.१६- लघवी [८] राउत ९.१७-

अपानवायु सोडतात. [९] निदसुच्या ९.१८- अर्धवट झोपेत
[१०] गाढमुढी ९.१९- गाढझोपेत.

समास दहावा : श्रोताअवलक्षणनिरूपण ॥ १८.१० ॥

॥श्रीराम॥कोणीयेका कार्याचा साक्षेप | कांहीं
तऱ्ही घडे विक्षेप |

काळ साहे तें आपेंआप | होत जातें ॥१॥

कार्यभाग होत चालिला | तेणें प्राणी शोक जाला |

विचारहि सुचों लागला | दिवसेंदिवस ॥२॥

कोणीयेक प्राणी जन्मास येतो | कांहीं तऱ्ही काळ

साहें होतो | दुःखाउपरी सुख देतो | देव कृपाळुपणें ॥३॥

अवघाचि काळ जरी सजे | तरी अवघेच होती

राजे | कांहीं सजे कांहीं न सजे | ऐसें आहे ॥४॥

येहलोक अथवा परलोक | साधतां कोणीयेक विवेक |

अद्भूत होये स्वभाविक | देणें ईश्वराचें ॥५॥

ऐकल्याविण कळलें | सिकविल्याविण शाहाणपण

आलें | देखिलें ना ऐकिलें | भूमंडळीं ॥६॥

सकळ कांहीं ऐकतां कळे | कळतां कळतां वृत्ति
 निवळे | नेमस्त मनामधें आकळे | सारासार ॥७॥
 श्रवण म्हणिजे ऐकावें | मनन म्हणिजे मनीं
 धरावें | येणें उपायें स्वभावेणें | त्रैलोक्य चाले ॥८॥
 श्रवणाआड विक्षेप येती | नाना जिन्नस सांगो किती |
 सावध असतां प्रत्यये येती | सकळ कांहीं ॥९॥
 श्रवणीं लोक बैसले | बोलतां बोलतां येकाग्र जाले |
 त्याउपरी जे नूतन आले | ते येकाग्र नव्हेती ॥१०॥
 मनुष्य बाहेरी हिंडोनि आलें | नाना प्रकारीचें
 ऐकिलें | उदंड गलबलूं लागलें | उगें असेना ॥११॥
 प्रसंग पाहोन चालती | ऐसे लोक थोडे असती |
 श्रवणीं नाना विक्षेप होती | ते हे ऐका ॥१२॥
 श्रवणीं बैसले ऐकाया | अडों लागलीसें काया |
 येती कडकडां जांभया | निद्राभरें ॥१३॥
 बैसले सुचित करुनि मना | परी तें मनचि ऐकेना |
 मागें होतें ऐकिलें नाना | तेंचि धरुन बैसलें ॥१४॥

तत्पर केलें शरीर | परी मनामधें आणीक विचार |

कल्पना कल्पी तो विस्तार | किती म्हणोनि सांगावा ||१५||

जें जें कांहीं श्रवणीं पडिलें | तितुकें समजोन विवरलें |

तरीच कांहीं सार्थक जालें | निरूपणीं ||१६||

मन दिसतें मां धरावें | ज्याचें त्यानें आवरावें |

आवरून विवेकें धरावें | अर्थातरीं ||१७||

निरूपणीं येऊन बैसला | परी तो उदंड जेऊन

आला | बैसतांच कासाविस जाला | त्रुषाकांत ||१८||

आधीं उदक आणविलें | घळघळां उदंड घेतलें |

तेणें मळमळूं लागलें | उठोनि गेला ||१९||

कर्पट ढेंकर उचक्या देती | वारा सरतां मोठी

फजिती | क्षणक्षणा उठोनी जाती | लघुशंकेसी ||२०||

दिशेनें कासावीस केला | आवघेंचि सांडून धांविला |

निरूपणप्रसंगीं निघोन गेला | अखंड ऐसा ||२१||

दृष्टांती कांहीं अपूर्व आलें | अंतःकर्ण तेथेंचि राहिलें |

कोठवरी काये वाचिलें | कांहीं कळेना ||२२||

निरूपणीं येऊन बैसला | तो विंचुवें फणका-
 विला | कैचें निरूपण जाला | कासावीस ॥२३॥
 पोटामधें तिडिक उठिली | पाठीमधें करक भरली |
 चालक चिखल्या पुळी जाली | बैसवेना ॥२४॥
 पिसोळा चाऊन पळाला | तेणें प्राणी दुश्चीत जाला |
 कोणें नेटें गल्बला केला | तेथेंचि धावें ॥२५॥
 विषइ लोक श्रवणीं येती | ते बायकांकडेच पाहाती |
 चोरटे लोक चोरून जाती | पादरक्षा ॥२६॥
 होये नव्हे वादवेवाद | तेणें उदंड जाला खेद |
 सिव्यागाळी अप्रमाद | होतां चुकला ॥२७॥
 कोणी निरूपणीं बैसती | सावकस गोष्टी लाविती |
 हरिदास ते रें रें करिती | पोटासाठीं ॥२८॥
 बहुत जाणते मिळाले | येकापुढें येक बोले |
 लोकांचे आशये राहिले | कोण जाणे ॥२९॥
 माझें होये तुझें नव्हे | ऐसी अखंड जयास सवे |
 न्याये नीति सांडून धावे | अन्यायाकडे ॥३०॥

आपल्या थोरपणासाठीं | आच्यावाच्या तोंड पिटी |

न्याये नाहीं ते सेवटीं | परम अन्याई ॥३१॥

येकेकडे अभिमान उठे | दूसरेकडे उदंड पेटे |

ऐसे श्रोते खरे खोटे | कोण जाणे ॥३२॥

म्हणोन जाणते विचक्षण | तें आधींच धरिती

नेणपण | मूर्ख टोणपा आपण | कांहींच नाहीं ॥३३॥

आपणाहून देव थोर | ऐसा जयास कळला विचार |

सकळ कांहीं जगदांतर | तेहिं राखावें ॥३४॥

सभेमधें कळहो जाला | शब्द येतो जाणत्याला |

अंतरें राखों नाहीं सिकला | कैसा योगी ॥३५॥

वैर करितां वैरचि वाढे | आपणास दुःख भोगणे घडे |

म्हणोनि शाहाण्याचे कुकडे | कळों आलें ॥३६॥

अखंड आपणा सांभळिती | क्षुल्लकपण येऊं नेदिती |

थोर लोकांस क्षमा शांति | अगत्य करणें ॥३७॥

अवगुणापासीं बैसला गुणी | अवगुण कळतो तत्क्षणीं |

विवेकी पुरुषाची करणी | विवेकें होते ॥३८॥

उपाये परियाये दीर्घ प्रेत्त | विवेकबळें नाना येत्त |
 करील तयाचें महिमान | तोचि जाणे ॥३९॥
 दुर्जनीं वेवदरून घेतला | बाश्कळ लोकीं घसरिला |
 विवेकापासून चवला | विवेकी कैसा ॥४०॥
 न्याये परियाये उपाये | मूर्खास हें कळे काये |
 मूर्खाकरितां चिवडा होये | मज्यालसीचा ॥४१॥
 मग ते शाहाणे नीट करिती | स्वयें साहोन साहा-
 विती | स्वयें करून करविती | लोकांकरवीं ॥४२॥
 पृथ्वीमधें उदंड जन | जनामधें असती सज्जन |
 जयांकरितां समाधान | प्राणीमात्रांसी ॥४३॥
 तो मनोगतांचीं आंगें जाणे | मान प्रसंग समयो
 जाणे | संतप्तालागीं निवळुं जाणे | नाना प्रकारें ॥४४॥
 ऐसा तो जाणता लोक | समर्थ तयाचा विवेक |
 त्याचें करणें कांहीं येक | जनास कळेना ॥४५॥
 बहुत जनास चालवी | नाना मंडळें हालवी |
 ऐसी हे समर्थपदवी | विवेकें होते ॥४६॥

विवेक येकांती करावा | जगदीश धारणेनें धरावा |

लोक आपला आणी परावा | म्हणोंचि नये ॥४७॥

येकांती विवेक ठाई पडे | येकांतीं येत्त सांपडे |

येकांतीं तर्क वावडे | ब्रह्मांडगोळीं ॥४८॥

येकांती स्मरण करावें | चुकलें निधान पडे ठावें |

अंतरात्म्यासरिसें फिरावें | कांहीं तरी ॥४९॥

जयास येकांत मानला | आवघ्या आधीं कळे त्याला |

त्यावेगळें वडिलपणाला | ठावचि नाहीं ॥५०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रोताअवलक्षणनाम

समास दहावा ॥ १८.१० ॥ दशक अठरावा समाप्त ॥

दशक १८ समास १० मधील कठीण शब्दांचे/ चरणांचे अर्थ
व टिपा-

[१] काळ साहे १०.१- काळाचं साह्य असलं म्हणजे [२]

शोक जाला १०.२- षौकीन, सुखी झाला(संदर्भावरून अर्थ

करावा) [३] काल जरी सजे १०.४- काळ जरी अनुकूल

होईल.[४]स्वभाविक १०.५-निसर्गतः [५] करक १०.२४-

उसण [६] विषई १०.२६- विषयासक्त[७] आच्या वाच्या १०

.३१-बडबड,[८]कुकडे १०.३६-गूढ

विचार,[९]परियाये १०.३९- पर्याय [१०] महिमान

१०.३९- मोठेपण [११]वेवदरुन १०.४०- विवाद करुन

बेजार झाला[१२]चिवडा १०.४१- विचका [१३]

मज्यालसी १०.४१-सभा [१४] साहोन १०.४२- सहन [१५]

मनोगतांची आंगे १०.४४- विचारांची दिशा [१६] येकांती

तर्क वावडे,ब्रह्मांडगोळी १०.४८-एकां तात सर्व ब्रह्मांडाचा

धांडोळा घेता येतो.[१७] चुकले निधान १०.४९- चुकलेले

निधान म्हणजे परब्रह्माचा ठेवा [१८] वडिलपणाला ठावचि

नाही १०.५०-(ब्रह्माएवढे)व्यापक होण्याला अन्य उपाय

नाही.

॥ दशक एकोणिसावा :

शिकवण ॥ १९.० ॥

समास पहिला : लेखनक्रियानिरुपण ॥ १९.१ ॥

॥श्रीराम॥ ब्राह्मणें बाळबध अक्षर | घडसून करावें

सुंदर | जें देखतांच चतुर | समाधान पावती ॥१॥

वाटोळें सरळें मोकळें | वोतलें मसीचें काळें |

कुळकुळीत वळी चालिल्या ढाळें | मुक्तमाळा जैशा ॥२॥

अक्षरमात्र तितुकें नीट | नेमस्त पैस काने नीट |

आडव्या मात्रा त्याहि नीट | आर्कुलीं वेलांज्या ॥३॥

पहिलें अक्षर जें काढिलें | ग्रंथ संपेतों पाहात

गेलें | येका टांकेंचि लिहिलें | ऐसें वाटे ॥४॥

अक्षराचें काळेपण | टांकाचें ठोसरपण |

तैसेंचि वळण वांकाण | सारिखेंचि ॥५॥

वोळीस वोळी लागेना | आर्कुली मात्रा भेदीना |

खालिले वोळीस स्पर्शेना | अथवा लंबाक्षर ॥६॥

पान शिषानें रेखाटावें | त्यावरी नेमकचि ल्याहावें |

दुरी जवळी न व्हावें | अंतर वोळींचे ॥७॥

कोठें शोधासी आडेना | चुकी पाहातां सांपडेना |

गरज केली हें घडेना | लेखकापासुनी ॥८॥

ज्याचें वय आहे नूतन | त्यानें ल्याहावें जपोन |

जनासी पडे मोहन | ऐसें करावें ॥९॥

बहु बारिक तरुणपणीं | कामा नये म्हातारपणीं |

मध्यस्त लिहिण्याची करणी | केली पाहिजे ॥१०॥

भोंवतें स्थळ सोडून द्यावें | मधेंचि चमचमित ल्याहावें |

कागद झडतांहि झडावें | नलगेचि अक्षर ॥११॥

ऐसा ग्रंथ जपोनी ल्याहावा | प्राणीमात्रांस उपजे हेवा |

ऐसा पुरुष तो पाहावा | म्हणती लोक ॥१२॥

काया बहुत कष्टवावी | उत्कट कीर्ति उरवावी |

चटक लाऊन सोडावी | कांहीं येक ॥१३॥

घट्ट्य कागद आणावे | जपोन नेमस्त खळावे |

लिहिण्याचे सामे असावे | नानापरी ॥१४॥

सुऱ्या कातऱ्या जागाईत | खळी घोंटाळें तागाईत |

नाना सुरंग मिश्रित | जाणोनि घ्यावें ॥१५॥

नाना देसीचे बरु आणावे | घटी बारिक सरळे

घ्यावे | नाना रंगाचे आणावे | नाना जिनसी ||१६||

नाना जिनसी टांकतोडणी | नाना प्रकारें

रेखाटणी | चित्रविचित्र करणी | सिसेंलोळ्या ||१७||

हिंगुळ संग्रहीं असावे | वाळले आळिते पाहोन घ्यावे |

सोपें भिजवुनी वाळवावे | संग्रह मसीचे ||१८||

तगटी इतिश्र्या कराव्या | बंदरी फळ्या घोटाव्या |

नाना चित्रीं चिताराव्या | उंच चित्रें ||१९||

नाना गोप नाना बासनें | मेणकापडें सिंधुरवर्णें |

पेट्या कुलुपें जपणें | पुस्तकाकारणें ||२०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

लेखनक्रियानिरुपणनाम समास पहिला || १९.१ ||

दशक १९ समास १ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] घडसून १.१- भरपूर घोटून [२] मसीचे काळे १.२- काजळाची शाई [३] ढाळें १.२- एकसारखे [४] आर्कुली वेलांड्या १.३- रफार वेलांड्या [५] वळण वांकाण १.५- वळण आणि बांक [६] चुकी पाहता सांपडेना १.८-शोधूनही

चूक सांपडत नाही. [७] गरज केली हे घडेना लेखकापासुनी
 १.८- ज्याने लिहिले त्याचीच गरज वाचण्यास पडू नये.[८]
 मोहन १.९- मोह [९] भोवते स्थळ सोडून १.११- सभोवती
 भरपूर जागा सोडून मध्यभागी लिहावे.[१०]घट्ट १.१४-
 घोटीव उत्तम[११]जागाईत,घोटाळे , तागाईत १.१५-
 समास फळी, कागद घोटण्याचा घोटा, कागद चिवट
 करण्यासाठीचे सामान.[१२] तगटी १.१९- शेवटी [१३]
 सिंधुरवर्णे १.२०- केशरी मेणकापड इ.स

सुवर्ण कण :- म्हणोनि दुसऱ्यास सुखी करावे । तेणे आपण
 सुखी व्हावे । दुसऱ्यासी कष्टवितां कष्टावे । लागेल ॥ असं
 श्रीसमर्थ सांगतात.दुसऱ्यास सुख दिल्यास त्यामुळे फलस्वरूप
 आपल्याला ही सुखच मिळते पण दुसऱ्याला दुःख होईल असं
 वर्तन केल्यास त्यापासून आपल्यालासुद्धा आधी कष्ट, दुःख
 सहन करावे लागते. दुसऱ्याचे अंतरंग जाणून घेऊन त्याच्या
 सद्भावनेला हात घातल्यास आनंददायी असं सुयश लाभते.

समास दुसरा : विवरणनिरूपण ॥ १९.२ ॥

॥श्रीराम॥ मागां बोलिले लेखनभेद । आतां ऐका

अर्थभेद । नाना प्रकारीचे संवाद । समजोन घ्यावे ॥१॥

शब्दभेद अर्थभेद । मुद्राभेद प्रबंदभेद ।

नाना शब्दाचे शब्दभेद | जाणोनी पाहावे ||२||

नाना आशंका प्रत्योत्तरें | नाना प्रचित साक्षात्-

कारे | जेणेंकरितां जगदांतरें | चमत्कारती ||३||

नाना पूर्वपक्ष सिद्धांत | प्रत्ययो पाहावा नेमस्त |

अनुमानाचे खस्तवेस्त | बोलोंचि नये ||४||

प्रवृत्ति अथवा निवृत्ती | प्रचितीविण अवघी भ्रांती |

गळंग्यांमधील जगज्जोति | चेतेल कोठें ||५||

हेत समजोन उत्तर देणें | दुसऱ्याचे जीवीचें समजणें |

मुख्य चातुर्याचीं लक्षणें | तें हें ऐसीं ||६||

चातुर्येविण खटपट | ते विद्याचि फलकट |

सभेमधें अटघाट | समाधान कैचें ||७||

बहुत बोलणें एकावें | तेथें मौन्यचि धरावें |

अल्पचिन्हें समजावें | जगदांतर ||८||

बाष्कळामधें बैसो नये | उद्धटासीं तंडों नये |

आपणाकरितां खंडों नये | समाधान जनाचें ||९||

नेणतपण सोडूं नये | जाणपणें फुगों नये |

नाना जनांचें हृदय | मृद शब्दे उकलावें ||१०||
 प्रसंग जाणावा नेटका | बहुतांसी जाझु घेऊं
 नका | खरें असतांचि नासका | फड होतो ||११||
 शोध घेतां आळसों नये | भ्रष्ट लोकीं बैसों नये |
 बैसलें तरी टाकूं नये | मिथ्या दोष ||१२||
 अंतर आर्तांचें शोधावें | प्रसंगीं थोडेंचि वाचावें |
 चटक लाउनी सोडावें | भल्या मनुष्यासी ||१३||
 मज्यालसींत बैसों नये | समाराधनेसी जाऊं नये |
 जातां येळीलवाणें होये | जिणें आपुलें ||१४||
 उत्तम गुण प्रगटवावे | मग भलत्यासी बोलतां
 फावे | भले पाहोन करावे | शोधून मित्र ||१५||
 उपासनेसारिखें बोलावें | सर्व जनास तोषवावें |
 सगट बरेंपण राखावें | कोण्हीयेकासी ||१६||
 ठाई ठाई शोध घ्यावा | मग ग्रामीं प्रवेश
 करावा | प्राणीमात्र बोलवावा | आप्तपणें ||१७||
 उंच नीच म्हणों नये | सकळांचें निववावें हृदय |

अस्तमानीं जाऊं नये । कोठें तऱ्ही ॥१८॥

जगामधें जगमित्र । जिव्हेपासीं आहे सूत्र ।

कोठें तरी सत्पात्र । शोधून काढावें ॥१९॥

कथा होती तेथें जावें । दुरी दीनासारिखें बैसावें ।

तेथील सकळ हरद्र घ्यावें । अंतर्यामीं ॥२०॥

तेथें भले अडळती । व्यापक तेहि कळों

येती । हळुहळु मंदगती । रीग करावा ॥२१॥

सकळामधें विशेष श्रवण । श्रवणाहून थोर मनन ।

मननें होय समाधान । बहुत जनाचें ॥२२॥

धूर्तपणें सकळ जाणावें । अंतरीं अंतर बाणावें ।

समजल्याविण सिणावें । कासयासी ॥२३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

विवरणनिरुपणनाम समास दुसरा ॥ १९.२ ॥

दशक १९ समास २ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] खस्तवेस्त २.४- असंबद्ध [२] गळंगा २.५- केरकचरा

[३] हेत २.६-हेतू, [४] अटघाट २.७- व्यर्थ श्रम, खटपट [५]

बाष्कळ २.९- निरर्थक बडबड्या [६] जाझु २.११- झगडा
 [७] नासका फड २.११- सभेचा बेरंग होतो, [८] मिथ्या दोष
 २.११- निंद्य दोष दाखवू नयेत. [९] आर्ताचे २.१३-
 दुःखीताचे [१०] समाराधनेसी २.१४- अन्न संतर्पणाचे
 ठिकाणी [११] येळीलवाणे २.१४- ओशाळवाणे [१२] उंच-
 नीच म्हणो नये २.१८-उंचनीच असा भेद करू नये [१३]
 सकळ हरद्र २.२०- सर्व वर्म, गुपित [१४] रीग करावा २.२१-
 शिरकाव करावा [१५] सिणावे २.२३-कष्टावे.

समास तिसरा : करंटलक्षणनिरूपण ॥ १९.३ ॥

॥श्रीराम॥ सुचित करूनी अंतःकर्ण | ऐका करंट

लक्षण | हें त्यागितां सदेवलक्षण | आंगीं बाणें ॥१॥

पापाकरितां दरिद्र प्राप्त | दरिद्रें होये पाप-

संचित | ऐसेंचि होत जात | क्षणक्षणां ॥२॥

याकारणें करंटलक्षणें | ऐकोनी त्यागचि करणें |

म्हणिजे कांहीं येक बाणें | सदेवलक्षण ॥३॥

करंट्यास आळस आवडे | यत्न कदापी नावडे |

त्याची वासना वावडे | अधर्मी सदा ॥४॥

सदा भ्रमिष्ट निदसुरा | उगेंचि बोले सैरावैरा |

कोणीयेकाच्या अंतरा | मानेचिना ॥५॥

लेहों नेणे वाचूं नेणे | सवदासुत घेऊं नेणे |

हिशेब कितेब राखों नेणे | धारणा नाहीं ॥६॥

हारवी सांडी पाडी फोडी | विसरे चुके नाना खोडी |

भल्याचे संगतीची आवडी | कदापी नाहीं ॥७॥

चाट गडी मेळविले | कुकर्मी मित्र केले |

खट नट येकवटिले | चोरटे पापी ॥८॥

ज्यासीं त्यासीं कळकटा | स्वयें सदाचा चोरटा |

परघातकी धाटामोटा | वाटा पाडी ॥९॥

दीर्घ सूचना सुचेचिना | न्याय नीति हे

रुचेना | परअभिळासीं वासना | निरंतर ॥१०॥

आळसें शरीर पाळिलें | परंतु पोटेंविण गेलें |

सुडकें मिळेनासें जालें | पांघराया ॥११॥

आळसे शरीर पाळी | अखंड कुसी कांडोळी |

निद्रेचे पाडी सुकाळीं | आपणासी ॥१२॥

जनासीं मीत्री करीना | कठीण शब्द बोले

नाना । मूर्खपणें आवरेना । कोणीयेकासी ॥१३॥
 पवित्र लोकांमधें भिडावे । वोंगळामधें निशंक धांवे ।
 सदा मनापासून भावे । जननिंद्य क्रिया ॥१४॥
 तेथें कैचा परोपकार । केला बहुतांचा संव्हार ।
 पापी अनर्थी अपस्मार । सर्व अबद्धी ॥१५॥
 शब्द सांभाळून बोलेना । आवरितां आवरेना ।
 कोणीयेकासी मानेना । बोलणें त्याचें ॥१६॥
 कोणीयेकास विश्वास नाहीं । कोणीयेकासीं सख्य नाहीं ।
 विद्या वैभव कांहींच नाहीं । उगाचि ताठा ॥१७॥
 राखावीं बहुतांची अंतरें । भाग्य येतें तदनंतरें ।
 ऐसीं हें विवेकाचीं उत्तरें । ऐकणार नाहीं ॥१८॥
 स्वयें आपणास कळेना । सिकविलें तें ऐकेना ।
 तयासी उपाय नाना । काये करिती ॥१९॥
 कल्पना करी उदंड कांहीं । प्राप्तव्य तों कांहींच
 नाहीं । अखंड पडिला संदेहीं । अनुमानाचे ॥२०॥
 पुण्य मार्ग सांडिला मनें । पाप झडावें काशानें ।

निश्चय नाहीं अनुमानें । नास केला ॥२१॥

कांहींयेक पुर्ते कळेना । सभेमधें बोलों राहेना ।

बाष्कळ लाबाड ऐसें जना । कळों आलें ॥२२॥

कांहीं नेमकपण आपुलें । बहुत जनासी कळों आलें ।

तेंचि मनुष्य मान्य जालें । भूमंडळीं ॥२३॥

झिजल्यावांचुनी कीर्ति केंची । मान्यता नव्हे कीं

फुकाची । जिकडे तिकडे होते चीची । अवलक्षणें ॥२४॥

भल्याची संगती धरीना । आपणासी शाहाणे करीना ।

तो आपला आपण वैरी जाणा । स्वहित नेणे ॥२५॥

लोकांसी बरें करावें । तें उसिणें सवेंचि घ्यावें ।

ऐसें जयाच्या जीवें । जाणिजेना ॥२६॥

जेथें नाहीं उत्तम गुण । तें करंटपणाचें लक्षण ।

बहुतांसीं न मने तें अवलक्षण । सहजचि जालें ॥२७॥

कार्याकारण सकळ कांहीं । कार्येविण तों कांहींच नाहीं ।

निकामी तो दुःखप्रवाहीं । वाहातचि गेला ॥२८॥

बहुतांसीं मान्य थोडा । त्याच्या पापासी नाहीं

जोडा | निराश्रई पडे उघडा | जेथें तेथें ||२९||

याकारणें अवगुण त्यागावे | उत्तम गुण समजोन

घ्यावें | तेणें मनासारिखें फावे | सकळ कांहीं ||३०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

करंटलक्षणनिरूपणनाम समास तिसरा || १९.३ ||

दशक १९ समास ३ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व
टिपा- [१]सुचित ३.१- एकाग्रचित्त [२] सवदासुत ३.६-
बाजारहाट [३] कळकटा ३.९- कलह करणारा [४]
धाटामोटा ३.९- दांडगट [५] वाटा पाडी ३.९- वाटमारी
करतो [६] परअभिळासी ३.१०- पराभिलाषी [७] सुडके
३.११- कपडेलत्ते [८] कुसी कांडोळी ३.१२- कुसा खाजवतो

समास चवथा : सदेवलक्षणनिरूपण || १९.४ ||

॥श्रीराम॥ मागां बोलिले करंटलक्षण | तें विवेकें सांडावें

संपूर्ण | आतां ऐका सदेवलक्षण | परम सौख्यदायेक ||१||

उपजतगुण शरीरीं | परोपकारी नानापरी |

आवडे सर्वांचे अंतरीं | सर्वकाळ ||२||

सुंदर अक्षर लेहो जाणे | चपळ शुद्ध वाचूं जाणे |

अर्थांतर सांगों जाणे । सकळ कांहीं ॥३॥

कोणाचें मनोगत तोडिना । भल्यांची संगती

सोडिना । सदेवलक्षण अनुमाना । आणून ठेवी ॥४॥

तो सकळ जनासी व्हावा । जेथें तेथें नित्य नवा ।

मूर्खपणें अनुमानगोवा । कांहींच नाही ॥५॥

नाना उत्तम गुण सत्पात्र । तेचि मनुष्य जग-

मित्र । प्रगट कीर्ती स्वतंत्र । पराधेन नाही ॥६॥

राखे सकळांचें अंतर । उदंड करी पाठांतर ।

नेमस्तपणाचा विसर । पडणार नाही ॥७॥

नम्रपणें पुसों जाणे । नेमस्त अर्थ सांगों जाणे ।

बोलाऐसें वर्तो जाणे । उत्तम क्रिया ॥८॥

तो मानला बहुतांसी । कोणी बोलों न शके

त्यासी । धगधगीत पुण्यरासी । माहांपुरुष ॥९॥

तो परोपकार करितचि गेला । पाहिजे तो ज्याला

त्याला । मग काय उणें तयाला । भूमंडळीं ॥१०॥

बहुत जन वास पाहे । वेळेसी तत्काळ उभा राहे ।

उणें कोणाचें न साहे । तया पुरुषासी ॥११॥
 चौदा विद्या चौसष्टी कळा । जाणे संगीत गायन-
 कळा । आत्मविद्येचा जिव्हाळा । उदंड तेथें ॥१२॥
 सकळांसी नम्र बोलणें । मनोगत राखोन चालणें ।
 अखंड कोणीयेकाचे उणें । पडोंचि नेदी ॥१३॥
 न्याय नीति भजन मर्यादा । काळ सार्थक करी
 सदा । दरिद्रपणाची आपदा । तेथें कैची ॥१४॥
 उत्तम गुणें श्रृंगारला । तो बहुतांमधें शोभला ।
 प्रगट प्रतापें उगवला । मार्तंड जैसा ॥१५॥
 जाणता पुरुष असेल जेथें । कळहो कैचा उठेल तेथें ।
 उत्तम गुणाविषीं रितें । तें प्राणी करंटे ॥१६॥
 प्रपंची जाणे राजकारण । परमार्थीं साकल्य विवरण ।
 सर्वांमधें उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ॥१७॥
 मागें येक पुढें येक । ऐसा कदापी नाहीं दंडक ।
 सर्वत्रांसीं अलोलिक । तया पुरुषाची ॥१८॥
 अंतरासी लागेल ढका । ऐसी वर्तणूक करूं

नका | जेथें तेथें विवेका | प्रगट करी ||१९||

कर्मविधी उपासनाविधी | ज्ञानविधी वैराग्यविधी |

विशाळ ज्ञात्रुत्वाची बुद्धी | चळेल कैसी ||२०||

पाहातां अवघे उत्तम गुण | तयास वाईट म्हणेल

कोण | जैसा आत्मा संपूर्ण | सर्वा घटीं ||२१||

आपल्या कार्यास तत्पर | लोक असती लाहान-

थोर | तैसाचि करी परोपकार | मनापासुनी ||२२||

दुसऱ्याच्या दुःखें दुखवे | दुसऱ्याच्या सुखें सुखावे |

आवघेचि सुखी असावे | ऐसी वासना ||२३||

उदंड मुलें नानापरी | वडिलांचें मन अवघ्यांवरी |

तैसी अवघ्यांची चिंता करी | माहांपुरुष ||२४||

जयास कोणाचें सोसेना | तयाची निःकांचन वासना |

धिःकारिल्या धिःकारेना | तोचि माहांपुरुष ||२५||

मिथ्या शरीर निंदलें | तरी याचें काये गेलें |

ज्ञात्यास आणि जिंकिलें | देहबुद्धीनें ||२६||

हें अवघें अवलक्षण | ज्ञाता देहीं विलक्षण |

कांहीं तऱ्ही उत्तम गुण | जनीं दाखवावे ॥२७॥

उत्तम गुणास मनुष्य वेधे | वाईट गुणास प्राणी खेदे |

तीक्षण बुद्धि लोक साधें | काय जाणती ॥२८॥

लोकीं अत्यंत क्षमा करिती | आलियां लोकांचे प्रचिती |

मग ते लोक पाठी राखती | नाना प्रकारीं ॥२९॥

बहुतांसी वाटे मी थोर | सर्वमान्य पाहिजे

विचार | धीर उदार गंभीर | माहांपुरुष ॥३०॥

जितुके कांहीं उत्तम गुण | तें समर्थांचें लक्षण |

अवगुण तें करंटलक्षण | सहजचि जालें ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

सदेवलक्षणनिरुपणनाम समास चवथा ॥ १९.४ ॥

दशक १९ समास ४ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] अलोलिक ४.१८- अपूर्वता [२]ढका ४.१९- धक्का [३]

सर्वाघटीं ४.२१- सर्व प्राणिमात्राच्या ठिकाणी. [४]

धिःकारल्यां धिःकारेना ४.२५- कोणी कितीही नावे ठेवली

तरी तो कोणाचा धिक्कार करित नाही (तो महा-पुरुष.)[५]

ज्ञात्यास आणि जिंकिले देहबुद्धीने ४.२६- ज्ञाता असून तो देहबुद्धीने जिंकला गेला असे कोठे झाले आहे काय?[६]उत्तम गुणास मनुष्य वेधे ४.२८- उत्तम गुणाकडे माणसं आपोआप आकर्षित होतात.

समास पांचवा : देहमान्यनिरूपण ॥ १९.५ ॥

॥श्रीराम॥ मातीचे देव धोंड्याचे देव | सोन्याचे देव रुप्याचे देव | काशाचे देव पितळेचे देव | तांब्याचे देव चित्रलेपे ॥१॥

रुविच्या लांकडाचे देव पोंवळ्यांचे देव | बाण तांदळे नर्मदे देव | शालिग्राम काश्मिरी देव | सूर्यकांत सोमकांत ॥२॥

तांब्रनाणीं हेमनाणी | कोणी पूजिती देवार्चनीं |

चक्रांगीत चक्रतीर्थाहुनी | घेऊन येती ॥३॥

उदंड उपासनेचे भेद | किती करावे विशद |

आपलाले आवडीचा वेध | लागला जनीं ॥४॥

परी त्या सकळांचेहि कारण | मुळीं पाहावे स्मरण |

तया स्मरणाचे अंश जाण | नाना देवते ॥५॥

मुळीं द्रष्टा देव तो येक | त्याचे जाहाले अनेक |

समजोन पाहातां विवेक | उमजों लागे ॥६॥

देह्यावेगळी भक्ति फावेना | देह्यावेगळा देव पावेना |

याकारणें मूळ भजना | देहेचि आहे ॥७॥

देह मुळींच केला वाव | तरी भजनास कैचा ठाव |

म्हणोन भजनाचा उपाव | देह्यात्मयोगें ॥८॥

देहेविण देव कैसा भजावा | देहेविण देव कैसा पुजावा |

देहेविण मोहोछाव कैसा करावा | कोण्या प्रकारें ॥९॥

अत्र गंध पत्र पुष्प | फल तांबोल धूप दीप |

नाना भजनाचा साक्षेप | कोठें करावा ॥१०॥

देवाचें तीर्थ कैसें घ्यावें | देवासी गंध कोठें

लावावें | मंत्रपुष्प तरी वावें | कोणें ठाई ॥११॥

म्हणोनि देह्याविण आडतें | अवघें सांकडेंचि

पडतें | देह्याकरितां घडतें | भजन कांहीं ॥१२॥

देव देवता भूतें देवतें | मुळींचे सामर्थ्ये आहे तेथें |

अधिकारें नाना देवतें | भजत जावीं ॥१३॥

नाना देवीं भजन केलें | तें मूळ पुरुषासी पावलें |

याकारणें सन्मानिलें | पाहिजे सकळ कांहीं ॥१४॥

मायावल्ली फांपावली | नाना देहफळीं लगडली |

मुळींची जाणीव कळों आली | फळामधें ॥१५॥

म्हणोन येळील न करावें | पाहाणें तें येथेंचि

पाहावें | ताळा पडतां राहावें | समाधानें ॥१६॥

प्राणी संसार टाकित्ती | देवास धुंडीत फिरती |

नाना अनुमानीं पडती | जेथें तेथें ॥१७॥

लोकांची पाहातां रीती | लोक देवार्चनें करित्ती |

अथवा क्षेत्रदेव पाहाती | ठाईं ठाईं ॥१८॥

अथवा नाना अवतार | ऐकोनी धरित्ती निर्धार |

परी तें अवघें सविस्तर | होऊन गेलें ॥१९॥

येक ब्रह्माविष्णुमहेश | ऐकोन म्हणतीं हे विशेष |

गुणातीत जो जगदीश | तो पाहिला पाहिजे ॥२०॥

देवासी नाहीं थानमान | कोठें करावें भजन |

हा विचार पाहातां अनुमान | होत जातो ॥२१॥

नसतां देवाचें दर्शन | कैसेन होईजे पावन |

धन्य धन्य ते साधुजन | सकळ जाणती ॥२२॥

भूमंडळी देव नाना | त्यांची भीड उलंघेना |
 मुख्य देव तो कळेना | कांहीं केल्यां ॥२३॥
 कर्तुत्व वेगळें करावें | मग त्या देवासी पाहावें |
 तरीच कांहींयेक पडे ठावें | गोप्यगुह्य ॥२४॥
 तें दिसेना ना भासेना | कल्पांतींही नासेना |
 सुकृतावेगळें विश्वासेना | तेथें मन ॥२५॥
 उदंड कल्पिते कल्पना | उदंड इच्छिते वासना |
 अभ्यांतरीं तरंग नाना | उदयातें पावती ॥२६॥
 म्हणोनी कल्पनारहित | तेचि वस्तु शाश्वत |
 अंत नाहीं म्हणोनी अनंत | बोलिजे तया ॥२७॥
 हें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें | पाहोन तेथेंचि राहावें |
 निजध्यासें तद्रूप व्हावें | संगत्यागें ॥२८॥
 नाना लीळा नाना लाघवें | तें काय जाणिजे बापुज्या
 जीवें | संतसंगें स्वानुभवे | स्थिति बाणे ॥२९॥
 ऐसी सूक्ष्म स्थिति गती | कळतां चुके अधोगती |
 सद्गुरुचेनि सद्गती | तत्काळ होते ॥३०॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहमान्य-

निरूपणनाम समास पांचवा ॥ १९.५ ॥

दशक १९ समास ५ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] रुविच्या ५.२- रुईच्या [२] वावे ५.११- वाहावे [३]
येळील न करावे ५.१६-उपासनेचा कंटाळा करु
नये.येळील=कंटाळा,ओशाळं,मिंध[४] ताळा पडता ५.१६-
निश्चय झाल्यावर [५] देवासी नाही थानमान ५.२१-
देवाच्या उपासनेसाठी ठावठिकाणा-काळवेळेचं बंधन नाही.

सुवर्ण कण :- संत तुकाराम महाराजांनी ब्रह्मप्राप्तिसाठी
सोऽहं साधना सांगितली. उर्ध्वमुखे आळविला । सोऽहं
शब्दाचा नाद । अरुप जागविला दाता । घेउनिया छंद ॥
सोऽहं हंसः ऐसे म्हणसी । तत् त्वम असि । ते ब्रह्म आहेसी ।
तुचि स्वये ॥

समास सहावा : बुद्धिवादनिरूपण ॥ १९.६ ॥

॥श्रीराम॥ परमार्थी आणि विवेकी । त्याचें करणें माने
लोकीं । कां जे विवरविवरों चुकी । पडोंचि नेदी ॥१॥
जो जो संदेह वाटे जना । तो तो कदापी करीना ।

आदिअंत अनुमाना । आणून सोडी ॥२॥

स्वता निस्पृह असेना । त्याचें बोलणेंचि मानेना ।

कठीण आहे जनार्दना । राजी राखणें ॥३॥

कोणी दाटून उपदेश देती । कोणी मध्यावर्ती

घालिती । ते सहजचि हळु पडती । लालचीनें ॥४॥

जयास सांगावा विवेक । तोचि जाणावा प्रति-

कुंचक । पुढें पुढें नासक । कारबार होतो ॥५॥

भावास भाऊ उपदेश देती । पुढें पुढें होते फजिती ।

वोळखीच्या लोकांत महंती । मांडूंचि नये ॥६॥

पहिलें दिसे परी नासे । विवेकी मान्य करिती

कैसे । अविवेकी ते जैसे तैसें । मिळती तेथें ॥७॥

भ्रतार शिष्य स्त्री गुरु । हाहि फटकाळ विचारु ।

नाना भ्रष्टाकारी प्रकारु । तैसाचि आहे ॥८॥

प्रगट विवेक बोलेना । झांकातापा करी जना ।

मुख्य निश्चय अनुमाना । आणूंच नेदी ॥९॥

हुकीसरिसा भरीं भरे । विवेक सांगतां न

धरे | दुरीदृष्टीचे पुरे | साधु नव्हेती ||१०||

कोण्हास कांहींच न मागावें | भगवद्भजन वाढ-
वावें | विवेकबळें जन लावावे | भजनाकडे ||११||

परांतर रक्षायार्चीं कामें | बहुत कठिण विवेक-
वर्में | स्वइच्छेनें स्वधर्में | लोकराहाटी ||१२||

आपण तुरुक गुरु केला | शिष्य चांभार मेळ-
विला | नीच यातीनें नासला | समुदाव ||१३||

ब्राह्मणमंडळ्या मेळवाव्या | भक्तमंडळ्या मानाव्या |
संतमंडळ्या शोधाव्या | भूमंडळीं ||१४||

उत्कट भव्य तेंचि घ्यावें | मळमळीत अवघेंचि
टाकावें | निस्पृहपणें विख्यात व्हावें | भूमंडळीं ||१५||

अक्षर बरें वाचणें बरें | अर्थांतर सांगणें बरें |
गाणें नाचणें अवघेंचि बरें | पाठांतर ||१६||

दीक्षा बरी मित्री बरी | तीक्षण बुद्धि राजकारणी
बरी | आपणास राखे नानापरी | अलिप्तपणें ||१७||

अखंड हरिकथेचा छंदु | सकळांस लागे नाम-

वेदु | प्रगट जयाचा प्रबोधु | सूर्य जैसा ॥१८॥

दुर्जनासी राखों जाणे | सज्जनासी निवऊं जाणे |

सकळांचे मनीचें जाणे | ज्याचें त्यापरीं ॥१९॥

संगतीचें मनुष्य पालटे | उत्तम गुण तत्काळ

उठे | अखंड अभ्यासीं लगटे | समुदाव ॥२०॥

जेथें तेथें नित्य नवा | जनासी वाटे हा असावा |

परंतु लालचीचा गोवा | पडोंचि नेदी ॥२१॥

उत्कट भक्ति उत्कट ज्ञान | उत्कट च्यातुर्य उत्कट

भजन | उत्कट योग अनुष्ठान | ठाई ठाई ॥२२॥

उत्कट निस्पृहता धरिली | त्याची कीर्ति दिगांतीं

फांकली | उत्कट भक्तीनें निवाली | जनमंडळी ॥२३॥

कांहीं येक उत्कटेविण | कीर्ति कदापि नव्हे

जाण | उगेंच वणवण हिंडोन | काये होतें ॥२४॥

नाहीं देह्याचा भरंवसा | केव्हां सरेल वयसा |

प्रसंग पडेल कैसा | कोण जाणे ॥२५॥

याकारणें सावधान असावें | जितुकें होईल तितुकें

करावें | भगवत्कीर्तिनिं भरावें | भूमंडळ ॥२६॥
 आपणास जें जें अनुकूल | तें तें करावें तात्काळ |
 होईना त्यास निवळ | विवेक उमजावा ॥२७॥
 विवेकामधें सापडेना | ऐसें तो कांहींच असेना |
 येकांतीं विवेक अनुमाना | आणून सोडी ॥२८॥
 अखंड तजवीजा चाळणा जेथें | पाहातां काय उणें
 तेथें | येकांतेंविण प्राणीयांतें | बुद्धि कैंची ॥२९॥
 येकांती विवेक करावा | आत्माराम वोळखावा |
 येथून तेथवरी गोवा | कांहींच नाहीं ॥३०॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बुद्धिवाद-
 निरूपणनाम समास सहावा ॥ १९.६ ॥

दशक १९ समास ६ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] मध्यावर्ती ६.४- मध्यस्ती [२] हालु पडती ६.४- फिके
 पडती [३] प्रतिकुंचक ६.५- प्रतिकूल, विरोधक [४] पहिले
 दिसे परी नासे ६.७- आधी थाटमाट दिसतो पण शेवटी तो

नाहींसा होतो.[५] झांकातापा ६.९- थापा, [६] हुकीसरिसा
 ६.१०- लहरीप्रमाणे [७] उत्कट भव्य तेचि घ्यावे, मळ
 मळीत अवघेचि टाकावे, निस्पृहपणे विख्यात व्हावे भूमंडळी
 ६.१५- उत्कृष्ट व भव्य असेल त्याचा स्वीकार करुन,हलक्या
 गोष्टींचा त्याग करावा आणि निस्पृहपणे जगात प्रसिद्ध
 व्हावे.[८] प्रबोधु ६.१८- वेदांत शास्त्राचे प्रबोधन, [९]
 दिगांती ६.२३- सर्वत्र, दिग्=दिशा

सुवर्णकण :-सोऽहं साधनेने 'मी' चा शरीराशी असलेला
 संबंध सुटतो आणि साधक आत्मलीन होतो. संत एकनाथानी
 स्वरूपानुसंधानाचा ब्रह्मरूपाकडे घेऊन जाणारा हा मार्ग
 सांगितला.“एका जनार्दनी। सोऽहं नव्हे पवन । पवनाचे वर्तन
 । सोऽहं सत्ता ॥“ त्या सत्तेकडे लक्ष देणे हेच स्वरूपानुसंधान
 होय !

समास सातवा : येत्तनिरूपण ॥ १९.७ ॥

॥श्रीराम॥ कथेचें घमंड भरून द्यावें । आणी निरूपणीं

विवरावें । उणें पडोंचि नेदावें । कोणीयेकविषीं ॥१॥

भेजणार खालें पडिला । तो भेजणारी जाणितला ।

नेणता लोक उगाच राहिला । टकमकां पाहात ॥२॥

उत्तर विलंबीं पडिलें | श्रोतयांस कळों आलें |

म्हणिजे महत्व उडालें | वक्त्याचें ॥३॥

थोडें बोलोनी समाधान करणें | रागेजोन तरी मन

धरणें | मनुष्य वेधींच लावणें | कोणी येक ॥४॥

सोसवेना चिणचिण केली | तेथें तामसवृत्ती दिसोन

आली | आवघी आवडी उडाली | श्रोतयाची ॥५॥

कोण कोण राजी राखिले | कोण कोण मनी

भंगिले | क्षणक्षणा परीक्षिले | पाहिजे लोक ॥६॥

शिष्य विकल्पें रान घेतो | गुरु मार्गें मार्गें धांवतो |

विचार पाहों जातां तो | विकल्पचि अवघा ॥७॥

आशाबद्धि क्रियाहीन | नाहीं चातुर्याचें

लक्षण | ते महंतीची भणभण | बंद नाहीं ॥८॥

ऐसे गोसावी हळु पडती | ठाई ठाई कष्टी होती |

तेथें संगतीचे लोक पावती | सुख कैचें ॥९॥

जिकडे तिकडे कीर्ति माजे | सगट लोकांस हव्यास

उपजे | लोक राजी राखोन कीजे | सकळ कांहीं ॥१०॥

परलोकीं वास करावा | समुदाव उगाच पाहावा |

मागण्याचा तगादा न लवावा | कांहीं येक ॥११॥

जिकडे जग तिकडे जगन्नायेक | कळला पाहिजे

विवेक | रात्रीदिवस विवेकी लोक | सांभाळीत जाती ॥१२॥

जो जो लोक दृष्टीस पडिला | तो तो नष्ट ऐसा कळला |

अवघेच नष्ट येकला भला | काशावरुनी ॥१३॥

वोस मुलकीं काय पाहावें | लोकावेगळें कोठें राहावें |

तऱ्हे खोटी सांडतें घ्यावें | कांहीं येक ॥१४॥

तस्मात् लोकिकीं वर्ततां नये | त्यास महंती कामा

नये | परत्र साधनाचा उपाये | श्रवण करून असावें ॥१५॥

आपणासीं बरें पोहतां न ये | लोक बुडवावयाचें कोण

कार्य | गोडी आवडी वायां जाये | विकल्पचि अवघा ॥१६॥

अभ्यासें प्रगट व्हावें | नाहीं तरी झांकोन असावें |

प्रगट होऊन नासावें | हें बरें नव्हे ॥१७॥

मंद हळु हळु चालतो | चपळ कैसा अटोपतो |

अरबी फिरवणार तो | कैसा असावा ॥१८॥

हे धकाधकीचीं कामें | तिक्षण बुद्धीचीं वर्में |
 भोळ्या भावार्थें संभ्रमें | कैसें घडे ॥१९॥
 सेत केलें परी वाहेना | जवार केलें परी फिरेना |
 जन मेळविलें परी धरेना | अंतर्यामीं ॥२०॥
 जरी चढती वाढती आवडी उठे | तरी परमार्थ
 प्रगटे | घसघस करितां विटे | सगट लोकु ॥२१॥
 आपलें लोकांस मानेना | लोकांचें आपणांस मानेना |
 अवघा विकल्पचि मना | समाधान कैचें ॥२२॥
 नासक दीक्षा सिंतरु लोक | तेथें कैचा असेल विवेक |
 जेथें बळावला अविवेक | तेथें राहणें खोटें ॥२३॥
 बहुत दिवस श्रम केला | सेवटीं अवघाच वेर्थ गेला |
 आपणास ठाकेना गल्बला | कोणें करावा ॥२४॥
 संगीत चालिला तरी तो व्याप | नाहीं तरी अवघाचि
 संताप | क्षणक्षणा विक्षेप | किती म्हणौनि सांगावा ॥२५॥
 मूर्ख मूर्खपणें भरंगळती | ज्ञाते ज्ञातेपणें कळहो
 करिती | होते दोहींकडे फजिती | लोकांमधें ॥२६॥

कारबार आटोपेना करवेना | आणि उगेंहि राहेना |

याकारणें सकळ जना | काय म्हणावें ||२७||

नासक उपाधीस सोडावें | वय सार्थकीं

घालावें | परिभ्रमणें कंठावें | कोठें तरी ||२८||

परिभ्रमण करीना | दुसऱ्याचें कांहींच सोसीना |

तरी मग उदंड यातना | विकल्पाची ||२९||

आतां हें आपणाचिपासीं | बरें विचारावें आपणासी |

अनकूळ पडेल तैसी | वर्तणूक करावी ||३०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे येत्त-

निरूपणनाम समास सातवा || १९.७ ||

दशक १९ समास ७ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] भेजणार/री ७.२- डोंबारी/न [२] उत्तर विलंबी पडिले

७.३- शंका समाधान करण्यास वेळ लागला तर आपला

अभ्यास अपुरा असल्याचे श्रोत्यांचे ध्यानी येऊन फजिती

होते.[३] आशाबत्धि ७.८-आशाअपेक्षानी दीन झालेला [४]

हळु पडती ७.९- महत्व उणावते. [५] अवघेच नष्ट येकला

भला, काशावरुनी ७.१३- भेटणारे सगळेच वाईट नि आपण

एकटेच चांगले हे कशावरुन?[६] वाहेना ७.२०- निगा

राखेना [७] जवार ७.२०- जवाहिन्याचा व्यापार [८]गल्बला
 ७.२३- उपाधी (संदर्भावरुन अर्थ करावा).आपल्याला जर
 उपाधी होत नसेल तर मग कशाला ती करावी?[९] संगीत
 चालिला ७.२५- सुरळीत चालले.[१०] मूर्ख मूर्खपणे
 भरंगळती ७.२६- मूर्ख(अज्ञानी) अज्ञानामुळे घसरतात.

समास आठवा : उपाधिलक्षणनिरूपण ॥ १९.८ ॥

॥श्रीराम॥ सृष्टिमधें बहु लोक | परिभ्रमणें कळे कौतुक |

नाना प्रकारीचे विवेक | आडळों लागती ॥१॥

किती प्रपंची जन | अखंडवृत्ति उदासीन |

सुखदुःखें समाधान | दंडळेना ॥२॥

स्वभावेंचि नेमक बोलती | सहजचि नेमक चालती |

अपूर्व बोलण्याची स्थिती | सकळांसि माने ॥३॥

सहजचि ताळज्ञान येतें | स्वभावेंचि रागज्ञान उमटतें |

सहजचि कळत जातें | न्यायनीति लक्षण ॥४॥

येखादा आडळे गाजी | सकळ लोक अखंड राजी |

सदा सर्वदा आवडी ताजी | प्राणीमात्रांची ॥५॥

चुकोन उदंड आढळतें | भारी मनुष्य दृष्टीसी पडतें |

महंताचें लक्षणसें वाटतें | अकस्मात ॥६॥

ऐसा आडळतां लोक | चमत्कारें गुणग्राहिक |

क्रिया बोलणें नेमक | प्रत्ययाचें ॥७॥

सकळ अवगुणामधें अवगुण | आपले अवगुण

वाटती गुण | मोठें पाप करंटपण | चुकेना कीं ॥८॥

ढाळेंचि काम होतें सदा | जें जपल्यानें नव्हे

सर्वदा | तेथें पीळपेंचाची आपदा | आडळेचिना ॥९॥

येकासी अभ्यासितां नये | येकासी स्वभावेचि ये |

ऐसा भगवंताचा महिमा काये | कैसा कळेना ॥१०॥

मोठीं राजकारणें चुकती | राजकारणा वेढां

लागती | नाना चुकीची फजिती | चहुंकडे ॥११॥

याकारणें चुकों नये | म्हणिजे उदंड उपाय |

उपायाचा अपाय | चुकतां होये ॥१२॥

काये चुकलें तें कळेना | मनुष्याचें मनचि वळेना |

खवळला अभिमान गळेना | दोहिकडे ॥१३॥

आवघे फडचि नासती | लोकांचीं मनें भंगती |

कोठें चुकते युक्ती | कांहीं कळेना ॥१४॥

व्यापेंविण आटोप केला | तो अवघा घसरतचि

गेला | अकलेचा बंद नाहीं घातला | दुरीदृष्टीनें ॥१५॥

येखादें मनुष्य तें सिळें | त्याचें करणेंचि बावळें |

नाना विकल्पाचें जाळें | करून टाकी ॥१६॥

तें आपणास*उकलेना | दुसऱ्यास कांहींच कळेना |

नाचे विकल्पें कल्पना | ठाई ठाई ॥१७॥

त्या गुप्त कल्पना कोणास कळाव्या | कोणें येऊन

आटोपाव्या | ज्याच्या त्यानें कराव्या | बळकट बुद्धि ॥१८॥

ज्यासी उपाधी आवरेना | तेणें उपाधी वाढवावी ना |

सावचित करूनियां मना | समाधानें असावें ॥१९॥

धांवधावों उपाधी वेष्टी | आपण कष्टी लोकहि

कष्टी | हे कामा नये गोष्टी | कुसमुसेची ॥२०॥

लोक बहुत कष्टी जाला | आपणहि अत्यंत

त्रासला* | वेर्थचि केला गल्बला | कासयासी ॥२१॥

असो उपाधीचें काम ऐसें | कांहीं बरें कांहीं

काणोंसें | सकळ समजोन ऐसें | वर्ततां बरें ||२२||

लोकांपासीं भावार्थ कैचा | आपण जगवावा
तयांचा | सेवट उपंढर कोणाचा | पडोंचि नये ||२३||

अंतरात्म्याकडे सकळ लागे | निर्गुणीं हें*कांहींच
न लगे | नाना प्रकारीचे दगे | चंचळामधें ||२४||

शुद्ध विश्रांतीचें स्थळ | तें येक निर्मळ निश्चळ |
तेथें विकारचि सकळ | निर्विकार होती ||२५||

उद्वेग अवघे तुटोन जाती | मनास वाटे विश्रांती |

ऐसी दुल्लभ परब्रह्मस्थिती | विवेकें सांभाळावी ||२६||

आपणास उपाधी मुळींच नाहीं | रुणानुबंधें मिळाली सर्वही |

आल्यागेल्याची क्षिती नाहीं | ऐसें जालें पाहिजे ||२७||

जो उपाधीस कंटाळला | तो निवांत होऊन

बैसला | आटोपेना तो गल्बला | कासयासी ||२८||

कांहीं गल्बला कांहीं निवळ | ऐसा कंठीत जावा

काळ | जेणेंकरितां विश्रांती वेळ | आपणासी फावे ||२९||

उपाधी कांहीं राहात नाहीं | समाधानायेवढें थोर

नाहीं | नरदेहे प्राप्त होत नाही | क्षणक्षणा ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

उपाधिलक्षणनिरूपणनाम समास आठवा ॥ १९.८ ॥

दशक १९ समास ८ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] गाजी ८.५- पराक्रम गाजवणारा [२] ताजी ८.५- नित्य नवी [३] ढाळेची ८.९- सरळपणाने, सहज [४] वेढां लागती ८.११- गुंततात [५] बंद नाही घातला ८.१५- अटकाव नाही केला. [६] मनुष्य ते शिळें ८.१६- जुनाट टाकाऊ कल्पना उराशी धरणारा माणूस [७] काही बरे काही काणोंसे ८.२२- काही बरे काही त्रासदायक. [८] उपंढर ८.२३- फजिती [*] ८.१७, २१, २४- आणास, नासला, ह- हे मुद्रण दोष होत.

समास नववा : राजकारणनिरूपण-२* ॥ १९.९ ॥

॥श्रीराम॥ ज्ञानी आणी उदास | समुदायाचा हव्यास |

तेणें अखंड सावकास | येकांत सेवावा ॥१॥

जेथें तजवीजा कळती | अखंड चाळणा निघती |

प्राणीमात्रांची स्थिती गती | कळों येते ॥२॥

जरी हा चाळणाच करीना | तरी कांहींच उमजेना |

हिसेबझाडाचि पाहीना । दिवाळखोर ॥३॥

येक मिरासी साधिती । येक सध्या*गवाविती ।

व्यापकपणाची स्थिती । ऐसी आहे ॥४॥

जेणें जें जें मनीं धरिलें । तें तें आधींच समजलें ।

कृत्रिम अवघेंचि खुंटलें । सहजचि येणें ॥५॥

अखंड राहातां सलगी होते । अतिपरिचयें अवज्ञा

घडते । याकारणें विश्रांती ते । घेतां नये ॥६॥

आळसें आळस केला । तरी मग कारबारचि

बुडाला । अंतरहेत चुकत गेला । समुदायाचा ॥७॥

उदंड उपासनेचीं कामें । लावीत जावीं नित्यनेमें ।

अवकाश केंचा कृत्रिमें । करावयासी ॥८॥

चोर भांडारी करावा । घसरतांच सांभाळावा ।

गोवा मूर्खपणाचा काढावा । हळु हळु ॥९॥

या अवघ्या पहिल्याच गोष्टी । प्राणी कोणी नव्हता

कष्टी । राजकारणें मंडळ वेष्टी । चहुंकडे ॥१०॥

नष्टासी नष्ट योजावे । वाचाळासी वाचाळ आणावे ।

आपणावरी विकल्पाचे गोवे । पडोंच नेदी ॥११॥

कांटीनें कांटी झाडावी । झाडावी परी ते कळों

नेदावी । कळकटेपणाची पदवी । असों द्यावी ॥१२॥

न कळतां करी कार्य जें तें । तें काम तत्काळचि

होतें । गचगचेंत पडतां तें । चमत्कारें नव्हे ॥१३॥

एकोनी आवडी लागावी । देखोन बळकटचि

व्हावी । सलगीनें आपली पदवी । सेवकामधें ॥१४॥

कोणी येक काम करितां होतें । न करितां तें मागें

पडतें । या कारणें ढिलेपण तें । असोंचि नये ॥१५॥

जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला ।

जो आपणचि कष्टत गेला । तोचि भला ॥१६॥

अवघ्यांस अवघें कळलें । तेव्हां तें रितें पडिलें ।

याकारणें ऐसें घडलें । न पाहिजे कीं ॥१७॥

मुख्य सूत्र हातीं घ्यावें । करणें तें लोकांकरवीं

करवावें । कित्तेक खलक उगवावे ।*राजकारणामधें ॥१८॥

बोलके पहिलवान कळकटे । तयासीच घ्यावे झटे ।

दुर्जनं राजकारण दाटे | ऐसं न करावें ||१९||

ग्रामण्य वर्मी सांपडावें | रगडून पीठचि करावें |

करूनि मागुती सांवरावें | बुडऊं नये ||२०||

खळदुर्जनासी भ्यालें | राजकारण नाही*राखिलें |

तेणें अवघें प्रगट जालें | बरें वाईट ||२१||

समुदाव पाहिजे मोठा | तरी तनावा*असाव्या

बळकटा | मठ करुन ताठा | धरूं नये ||२२||

दुर्जन प्राणी समजावे | परी ते प्रगट न करावे |

सज्जनापरीस आळवावे | महत्व देउनी ||२३||

जनामधें दुर्जन प्रगट | तरी मग अखंड खटखट |

याकारणें ते वाट | बुडून टाकावी ||२४||

गनीमाच्या देखतां फौजा | रणशूरांच्या फुर्फुरिती

भुजा | ऐसा पाहिजे किं राजा | कैपक्षी परमार्थी ||२५||

तयास देखतां दुर्जन धाके | बैसवी प्रचीतीचे

तडाखे | बंड पाषांडाचे वाखे | सहजचि होती ||२६||

हे धूर्तपणाचीं कामें | राजकारण करावें नेमें |

ढिलेपणाच्या संभ्रमें | जाऊं नये ॥२७॥

कोठेंच पडेना दृष्टीं | ठाईं ठाईं त्याच्या गोष्टी |

वाग्विळासें सकळ सृष्टी | वेधिली तेणें ॥२८॥

हुंब्यास हुंबा लाऊन द्यावा | टोणप्यास टोणपा

आणावा | लौंदास पुढें उभा करावा | दुसरा लौंद ॥२९॥

धटासी आणावा धट | उद्धटासी पाहिजे उद्धट |

खटनटासी खटनट | अगत्य करी ॥३०॥

जैशास तैसा जेव्हां भेटे | तेव्हां मज्यालसी थाटे |

इतुकें होतें परी धनी कोठें | दृष्टीस न पडे ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

राजकारणनिरूपणनाम समास नववा ॥ १९.९ ॥

दशक १९ समास ९ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] सध्यां गवाविती ९.४- आजरोजी (सरळ) गमवून

बसतात .पाठभेद -सीध्या [२] मिरासी ९.४- इनामी वतन

[३] कृत्रिम अवघेंचि खुंटले ९.५-(मनात योजलेल्या कामाचा

आराखडा जर आधीच तयार असेल तर)

अंदाजपंचे(कृत्रिम)काम करण्याचा विचार आपोआप

समूळपणे मिटतो [४] राजकारणे मंडळ वेष्टी ९.१०- राज
कारणात सर्वांना गुंतवून टाकतो [५] कळकटेपणाची पदवी
९.१२- अज्ञानाचा / बावळटपणाचा आव [६] जो
दुसऱ्यावरी विश्वासला, त्याचा कार्यभाग बुडाला ९.१६-जो
दुसऱ्यावर विश्वासून बसतो त्याचा कार्यभाग बुडतो.[७]
अवघ्यांस अवघें कळले- सगळ्यांना सगळेच कळले तर
(अर्थात ज्याच्याकडून जेवढे काम अपेक्षित आहे तेवढेच
त्याला सांगावे.)(८] खलक ९.१८- धूर्त, राजकारण चतुर,
[९] राज कारण नाही राखिले ९.२१- राजकारण सांभाळले
नाही तर [१०] धटासी आणावा धट ९.३०- दांडगटाबरोबर
दांडगटास. [११] बोलके पहिलवान कळकटे ९.१९- बडबडे
बावळट दुर्जन [१२] ग्रामण्य वर्मी सांपडावे ९.२०-
गावगुंडांची रहस्ये जाणून घेऊन [१३] तनावा असाव्या
बळकटा ९.२२- स्नेहबंध/नियमाचेबंध बळकट असावेत.
एकमेकास समजून घेण्याची कुवत असावी, म्हणजेच समुदाय
एक विचाराचा असावा.[१४] वाखे ९.२६- नष्ट होते.
[१५] हुंबा ९.२९- अडाणी [१६] धनी कोठे ९.३१- या
उपाधीच्या मागचा कर्ता कोठे हे समजू नये. [*]
रजकारण, असव्या, राहिले ९.१८, २१, २२,- हे मुद्रण दोष
होत,

समास दहावा : विवेकलक्षणनिरूपण ॥ १९.१० ॥

॥श्रीराम॥ जेथें अखंड नाना चाळणा | जेथें अखंड नाना

धारणा | जेथें अखंड राजकारणा | मनासी आणिती ॥१॥

सृष्टीमधें उत्तम गुण | तितुकें चाले निरूपण |

निरूपणाविण क्षण | रिकामा नाहीं ॥२॥

चर्चा आशंका प्रत्योत्तरें | कोण खोटें कोण

खरें | नाना वगत्रुत्वे शास्त्राधारें | नाना चर्चा ॥३॥

भक्तिमार्ग विशद कळे | उपासनामार्ग आकळे |

ज्ञानविचार निवळे | अंतर्यामीं ॥४॥

वैराग्याची बहु आवडी | उदास वृत्तीची गोडी |

उदंड उपाधी तरी सोडी | लागोंच नेदी ॥५॥

प्रबंदाचीं पाठांतरें | उत्तरासी संगीत उत्तरें |

नेमक बोलतां अंतरें | निववी सकळांचीं ॥६॥

आवडी लागली बहु जना | तेथें कोणाचें कांहीं

चालेना | दळवट पडिला अनुमाना | येईल कैसा ॥७॥

उपासना करूनियां पुढें | पुरवले पाहिजे चहुंकडे |

भूमंडळीं जिकडे तिकडे | जाणती तया ॥८॥

जाणती परी आडळेना | काय करितो तें कळेना |

नाना देसीचे लोक नाना | येऊन जाती ॥९॥

तितुक्यांचीं अंतरे धरावीं | विवेके विचारे भरवीं |

कडोविकडीचीं विवरावीं | अंतःकर्णे ॥१०॥

किती लोक तें कळेना | किती समुदाव आकळेना |

सकळ लोक श्रवणमनना | मधें घाली ॥११॥

फड समजाविस करणे | गद्यपद्य सांगणे |

परांतरासी राखणे | सर्वकाळ ॥१२॥

ऐसा ज्याचा दंडक | अखंड पाहाणे विवेक |

सावधापुढें अविवेक | येईल कैचा ॥१३॥

जितुकें कांहीं आपणासी ठावें | तितुकें हळुहळु

सिकवावें | शाहाणें करूनी सोडावे | बहुत जन ॥१४॥

परोपरीं सिकवणें | आडणुका सांगत जाणें |

निवळ करुन सोडणें | निस्पृहांसी ॥१५॥

होईल तें आपण करावें | न होतां जनाकरवीं

करवावें | भगवद्भजन राहावें | हा धर्म नव्हे ॥१६॥

आपण करावें करवावें | आपण विवरावें विवरवावें |

आपण धरावें धरवावें | भजन मार्गिणी ॥१७॥

जुन्या लोकांचा कंटाळा आला | तरी नूतन प्रांत पाहिजे
धरिला | जितुकें होईल तितुक्याला | आळस करूं नये ॥१८॥

देह्याचा अभ्यास बुडाला | म्हणिजे महंत बुडाला |

लागवेगें नूतन लोकांला | शाहाणे करावें ॥१९॥

उपाधींत सांपडों नये | उपाधीस कंटाळों नये |

निसुगपण कामा नये | कोणीयेकविषीं ॥२०॥

काम नासणार नासतें | आपण वेडें उगेंच*पाहातें |

आळसी हृदयसुन्य तें | काये करूं जाणें ॥२१॥

धकाधकीचा मामला | कैसा घडे अशक्ताला |

नाना बुद्धी शक्ताला | म्हणोनि सिकवाव्या ॥२२॥

व्याप होईल तों राहावें | व्याप राहातां उठोन

जावें | आनंदरूप फिरावें | कोठें तरी ॥२३॥

उपाधीपासून सुटला | तो निस्पृहपणें* बळावला |

जिकडे अनकूळ तिकडे चालिला | सावकास ॥२४॥

कीर्ति पाहातं सुख नाहीं | सुख पाहातां कीर्ति

नाहीं | केल्याविण कांहींच नाहीं | कोठें तरी ॥२५॥

येरवीं काय राहातें | होणार तितुकें होऊन

जातें | प्राणी मात्र अशक्त तें | पुढें आहे ॥२६॥

आधींच तकवा सोडिला | मधेंचि धीवसा सांडिला |

तरी संसार हा सेवटाला | कैसा पावे ॥२७॥

संसार मुळींच नासका | विवेकें करावा नेटका |

नेटका करितां फिका | होत जातो ॥२८॥

ऐसा याचा जिनसाना | पाहातां कळों येतें

मना | परंतु धीर सांडावाना | कोणीयेकें ॥२९॥

धीर सांडितां काये होतें | अवघें सोसावें लागतें |

नाना बुद्धि नाना मतें | शाहाणा जाणे ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विवेकलक्षणनिरूपणनाम

समास दहावा ॥ १९.१० ॥ दशक एकोणिसावा समास ॥

दशक १९ समास १० मधील कठीण शब्दांचे/ चरणांचे अर्थ
व टिपा-

[१] संगीत उत्तरें १०.६- सरळ शास्त्रशुद्ध व समर्पक उत्तरें.

[२] दळवट १०.७- वर्दळ.[३] कडोविकडीची १०.१०-

दुःखीकष्टी लोकांची[४]जितुके काही आपणासी ठावे,तितुके
हळुहळु सिकवावे,शाहाणे करुनी सोडावे सकळ जन
१०.१४- आपल्याला जे काही ज्ञान असेल ते लोकांना
सावकाश शिकवून त्यांना शहाणे करावे.[५] निसुगपणा
१०.२०-काम चुकारपणा [६] प्राणी मात्र अशक्त १०.२६-
मनुष्यप्राणी मात्र दुबळा [७] तकवा,धीवसा १०.२७ –
ताकद,धीर,धैर्य [८] जिन साना १०.२९- स्वभाव, [९] धीर
सांडिता काय होते, अवघे सोसावे लागते १०.३०- धीर
सोडून काय होणार? सगळं काही सहन तर करावेच
लागते.[*] पाहात,निस्पृहपण, १०.२१,२४,- हे मुद्रणदोष
होत.

॥ दशक विसावा : पूर्ण ॥

२०.० ॥

समास पहिला : पूर्णापूर्णनिरूपण ॥ २०.१ ॥

॥श्रीराम॥ प्राणीव्यापक मनव्यापक | पृथ्वीआपतेज व्यापक|

वायो आकाश त्रिगुण व्यापक | अंतरात्मा मूळमाया ॥१॥

निर्गुण ब्रह्म तें व्यापक | ऐसें अवघेंच व्यापक |

तरी हें सगट किं काये येक | भेद आहे ॥२॥

आत्मा आणी निरंजन | येणेंहि वाटतो अनुमान |

आत्मा सगुण किं निर्गुण | आणी निरंजन ॥३॥

श्रोता संदेहीं पडिला | तेणें संदेह वाढला |

अनुमान धरून बैसला | कोण तो कैसा ॥४॥

ऐका पहिली आशंका | अवघा गल्बला करूं नका |

प्रगट करून विवेका | प्रत्यये पाहावा ॥५॥

शरीरपाडें सामर्थ्यपाडें | प्राणी व्याप करी निवाडें |

परी पाहतां मनायेवढें | चपळ नाहीं ॥६॥

चपळपण येकदेसी | पूर्ण व्यापकता नव्हे त्यासी |

पाहातां पृथ्वीच्या व्यापासी | सीमा आहे ॥७॥

तैसेंचि आप आणी तेज | अपूर्ण दिसती
 सहज | वायो चपळ समज | येकदेसी ॥८॥
 गगन आणी निरंजन | तें पूर्ण व्यापक सघन |
 कोणी येक अनुमान | तेथें असेचिना ॥९॥
 त्रिगुण गुणक्षोभिणी माया | माईक जाईल विलया |
 अपूर्ण येकदेसी तया | पूर्ण व्यापकता न घडे ॥१०॥
 आत्मा आणि निरंजन | हें दोहिकडे नामाभिधान |
 अर्थान्वये समजोन | बोलणें करावें ॥११॥
 आत्मा मन अत्यंत चपळ | तरी हें व्यापक नव्हेचि
 केवळ | सुचित अंतःकर्ण निवळ | करून पाहावें ॥१२॥
 अंतराळीं पाहातां पाताळी नाहीं | पाताळीं पाहातां
 अंतराळीं नाहीं | पूर्णपणें वसत नाहीं | चहुंकडे ॥१३॥
 पुढें पाहातां मार्गें नाहीं | मार्गें पाहातां पुढें नाहीं |
 वाम सव्य व्याप नाहीं | दशदिशा ॥१४॥
 चहुंकडे निशाणें मांडावीं | येकसरीं कैसीं सिवावीं |
 याकारणें समजोन उगवी | प्रत्ययें आपणासी ॥१५॥

सूर्य आला प्रतिबिंबला | हाहि दृष्टांत न घडे
 वस्तुला | वस्तुरूप निर्गुणाला | म्हणिजेत आहे ||१६||
 घटाकाश मठकाश | हाहि दृष्टांत विशेष |
 तुळूं जातां निर्गुणास | साम्यता येते ||१७||
 ब्रह्मींचा अंश आकाश | आणी आत्म्याचा अंश मानस |
 दोहींचा अनुभव प्रत्ययास | येथें घ्यावा ||१८||
 गगन आणी हें मन | कैसे होती समान |
 मननसीळ माहाजन | सकळहि जाणती ||१९||
 मन हें पुढें वावडे | मार्गें आवघेंचि रितें पडे |
 पूर्ण गगनास साम्यता घडे | कोण्याप्रकारें ||२०||
 परब्रह्महि अचळ | आणि पर्वतासहि म्हणती अचळ |
 दोनीहि येक केवळ | हें कैसें म्हणावें ||२१||
 ज्ञान विज्ञान विपरितज्ञान | तिनी कैसीं होती
 समान | याचा प्रत्ययो मनन | करून पाहावा ||२२||
 ज्ञान म्हणिजे जाणणें | अज्ञान म्हणिजे नेणणें |
 विपरितज्ञान म्हणिजे देखणें | येकाचें येक ||२३||

जाणणें नेणणें वेगळें केलें । ढोबळें पंचभूतिक
 उरलें । विपरीतज्ञान समजलें । पाहिजे जीवीं ॥२४॥
 द्रष्टा साक्षी अंतरात्मा । जीवात्माची होये शिवात्मा ।
 पुढें शिवात्मा तोचि जीवात्मा । जन्म घेतो ॥२५॥
 आत्मत्वीं जन्ममरण लागे । आत्मत्वीं जन्ममरण
 न भंगे । संभवामि युगे युगे । ऐसे हें वचन ॥२६॥
 जीव येकदेसी नर । विचारें जाला विश्वंभर ।
 विश्वंभरास संसार । चुकेना कीं ॥२७॥
 ज्ञान आणी अज्ञान । वृत्तिरूपें हें समान ।
 निवृत्तिरूपें विज्ञान । जालें पाहिजे ॥२८॥
 ज्ञानें येवढें ब्रह्मांड केलें । ज्ञानें येवढें वाढविलें ।
 नाना विकाराचें वळलें । तें हें ज्ञान ॥२९॥
 आठवें देह ब्रह्मांडीचें । तें हें ज्ञान साचें ।
 विज्ञानरूप विदेहाचें । पद पाविजे ॥३०॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पूर्णापूर्ण-
 निरूपणनाम समास पहिला ॥ २०.१ ॥

दशक २० समास १ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

- [१] गल्बला १.५-गोंधळ [२]शरीरपाडे १.६- शरीर-
 आकाराच्या मानाने [३] सामर्थ्यपाडे १.६-कुवतीनुसार [४]
 वाम सव्य १.१४- डावा,उजवा [५] व्याप नाही दशदिशा
 १.१४- दशदिशा व्यापत नाही.[६] तुळं १.१७- तुलना [७]
 साम्यता १.१७- साम्य आढळते.[८] ब्रह्मीचा अंश आकाश
 १.१८- ब्रह्म आकाशाप्रमाणे व्यापक असून ब्रह्मांडरूप मठात
 व जीवरूप घटात व्यापून असते.येथे ब्रह्मांड व्यापक
 ब्रह्म=शिवात्मा व देहव्यापक ब्रह्म=जीवात्मा होय.येथे समर्थ
 आकाशाला ब्रह्माचा व मनाला आत्म्याचा अंश
 म्हणतात.अचेतन वस्तू चेतनाचा अंश असू शकत नाही
 म्हणून अंश म्हणजे 'दृष्टांत'असा अर्थ होतो.पहा ओवी १.१७
 [९] मन हे पुढे वावडे, मागे अवघेचि रिते पडे १.२०- मन
 जेव्हा एका विषयाचे मनन करत असते तेव्हा ते इतरत्र
 नसते. [१०] ज्ञान म्हणिजे जाणणे, अज्ञान म्हणिजे नेणणे,
 विपरीत ज्ञान म्हणिजे देखणे,येकाचे येक १.२३- ज्ञान
 म्हणजे कळणे, अज्ञान म्हणजे न समजणे, विपरीत ज्ञान
 म्हणजे वस्तु जशी आहे तशी न कळता भलतेच समजणे.
 जमीन कळणे म्हणजे 'ज्ञान', न कळणे म्हणजे 'अज्ञान',
 जमीन न दिसता मृगजळ दिसणे म्हणजे 'विपरीत ज्ञान'.
 [११] ढोबळे १.२४- स्थूल [१२] आठवे देह ब्रह्मांडीचे
 १.३०- ब्रह्मांडाचा आठवा देह म्हणजे मूळ माया होय.

समास दुसरा : सृष्टित्रिविधलक्षणनिरूपण ॥ २०.२ ॥

॥श्रीराम॥ मूळमाया नस्तां चंचळ | निर्गुणब्रह्म

तें निश्चळ | जैसें गगन अंतराळ | चहुंकडे ॥१॥

दृश्य आलें आणि गेलें | परी तें ब्रह्म संचलें |

जैसें गगन कोंदाटलें | चहुंकडे ॥२॥

जिकडे पाहावें तिकडे अपार | कोणेकडे नाहीं

पार | येकजिनसी स्वतंत्र | दुसरें नाहीं ॥३॥

ब्रह्मांडावरतें बैसावें | अवकाश भकास अवलोकावें |

तेथें चंचळ व्यापकाच्या नांवें | सुन्याकार ॥४॥

दृश्य विवेकें काढिलें | मग परब्रह्म कोंदाटलें |

कोणासीच अनुमानलें | नाहीं कदा ॥५॥

अधोर्ध पाहातां चहुंकडे | निर्गुण ब्रह्म जिकडे

तिकडे | मन धांवल कोणेकडे | अंत पाहावया ॥६॥

दृश्य चळे ब्रह्म चळेना | दृश्य कळे ब्रह्म कळेना |

दृश्य आकळे ब्रह्म आकळेना | कल्पनेसी ॥७॥

कल्पना म्हणिजे कांहींच नाहीं | ब्रह्म दाटले ठाईचा

ठाई | वाक्यार्थ विवरत जाई | म्हणिजे बरें ॥८॥

परब्रह्मायेवढें थोर नाहीं | श्रवणापरतें साधन

नाहीं | कळल्याविण कांहींच नाहीं | समाधान ॥९॥

पिप्लीकामार्गे हळु हळु घडे | विहंगमें फळासी गांठी

पडे | साधक मननीं पवाडे | म्हणिजे बरें ॥१०॥

परब्रह्मासारिखें दुसरें | कांहींच नाहीं खरें |

निंदा आणी स्तुतिउत्तरें | परब्रह्मीं नाहीं ॥११॥

ऐसे परब्रह्म येकजिनसी | कांहींच तुळेना तयासी |

मानुभव पुण्यरासी | तेथें पवाडती ॥१२॥

चंचळें होते दुःखप्राप्ती | निश्चळायेवडी नाहीं

विश्रांती | निश्चळ प्रत्ययें पाहाती | माहानुभाव ॥१३॥

मुळापासून सेवटवरी | विचारणा केलीच करी |

प्रत्ययाचा निश्चयो अंतरीं | तयासीच फावे ॥१४॥

कल्पनेचि सृष्टी जाली | त्रिविध प्रकारें भासली |

तिक्षण बुद्धीनें आणिली | पाहिजे मना ॥१५॥

मूळमायेपासून त्रिगुण | अवघें येकदेसी लक्षण |

पांचा भूतांचा ढोबळा गुण | दिसत आहे ||१६||

पृथ्वीपासून च्यारी खाणी | चत्वार वेगळाली करणी |

सकळ सृष्टीची चाली येथुनी | पुढें नाहीं ||१७||

सृष्टीचें त्रिविध लक्षण | विशद करूं निरूपण |

श्रोतीं सुचित अंतःकर्ण | केलें पाहिजे ||१८||

मूळमाया जाणीवेची | मुळीं सूक्ष्म कल्पनेची |

जैसी स्थिती परे वाचेची | तद्रूपचि ते ||१९||

अष्टधा प्रकृतीचें मूळ | ते हे मूळमायाच केवळ |

सूक्ष्मरूप बीज सकळ | मुळींच आहे ||२०||

जड पदार्थ चेतवितें तें | म्हणौन चैतन्य बोलिजेतें |

सूक्ष्म रूपें संकेतें | समजोन घ्यावीं ||२१||

प्रकृतीपुरुषाचा विचार | अर्धनारीनटेश्वर |

अष्टधा प्रकृतीचा विचार | सकळ कांहीं ||२२||

गुप्त त्रिगुणाचें गूढत्व | म्हणौन संकेत महत्त्व |

गुप्तरूपें शुद्धसत्व | तेथेंचि वसे ||२३||

जेथून गुण प्रगटती | तीस गुणक्षोभिणी म्हणती |

त्रिगुणाचीं रूपें समजती | धन्य ते साधु ॥२४॥

गुप्तरूपें गुणसौम्य | म्हणौनि बोलिजे गुणसाम्य |

सूक्ष्म संकेत अगम्य | बहुतांस कैचा ॥२५॥

मूळमायेपासून त्रिगुण | चंचळ येकदेसी लक्षण |

प्रत्ययें पाहातां खूण | अंतरीं येते ॥२६॥

पुढें पंचभूतांचीं बंडें | वाढलीं विशाळें उदंडें |

सप्तद्वीपें नवखंडें | वसुंधरा हे ॥२७॥

त्रिगुणापासून पृथ्वीवरी | दुसऱ्या जिनसान्याची

परी | दोनी जिनस याउपरी | तिसरा ऐका ॥२८॥

पृथ्वी नाना जिनसाचें बीज | अंडज जारज श्वेतज उद्भिज |

च्यारी खाणी च्यारी वाणी सहज | निर्माण जाल्या ॥२९॥

खाणी वाणी होती जाती | परंतु तैसीच आहे जगती |

ऐसे होती आणी जाती | उदंड प्राणी ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

सृष्टीत्रिविधलक्षणनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २०.२ ॥

दशक २० समास २ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] मानुभव पुण्यरासी २.१२- महा अनुभवी साक्षात्कारी पवित्र संत सज्जन [२] त्रिविध प्रकारें २.१५- मूळ माया ते त्रिगुण ते पृथ्वी ते चार खाणी नि चार वाणी असे तीन प्रकार.[३] सप्तद्वीपे नवखंडे २.२७ -

जंबु, प्लक्ष, शाल्मली, कुश, क्रौंच, शाक व पुष्कर ही बेटे व इंद्र, कशेरु, ताम्र, गभस्ती, नाग, वारुण, सौम्य, ब्रह्म व भरत हे नऊ खंड.[४] दुसऱ्या जिनसान्याची २.२८-चत्वार जिनसापैकी दुसऱ्या जिनसाची/प्रकाराची [५]नाना जिनसाचे बीज २.२९-अनेक प्रकारच्या गोष्टींचे मूळ.

समास तिसरा : सूक्ष्मनामाभिधान ॥ २०.३ ॥

॥श्रीराम॥ मुळींहून सेवटवरी | विस्तार बोलिला नानापरी |

पुन्हा विवरत विरत माघारी | वृत्ति न्यावी ॥१॥

च्यारी खाणी च्यारी वाणी | चौऱ्यासि लक्ष जीव-

योनी | नाना प्रकाराचे प्राणी | जन्मास येती ॥२॥

अवघे होती पृथ्वीपासुनी | पृथ्वीमधें जाती नासोनी |

अनेक येती जाती परी अवनी | तैसीच आहे ॥३॥

ऐसें हें सेंड्याकडिल खांड | दुसरें भूतांचें बंड |

तिसरें नामाभिधानें उदंड | सूक्ष्मरूपें ॥४॥

स्थूळ अवघें सांडून द्यावें | सूक्ष्मरूपें वोळखावें |

गुणापासून पाहिलेच पाहावें | सूक्ष्मदृष्टीं ॥५॥

गुणाचीं रूपें जाणीव नेणीव | पाहिलाच पाहावा

अभिप्राव | सूक्ष्मदृष्टीचें लाघव | येथून पुढें ॥६॥

शुद्ध नेणीव तमोगुण | शुद्ध जाणीव सत्वगुण |

जाणीवनेणीव रजोगुण | मिश्रित चालिला ॥७॥

त्रिगुणाचीं रूपें ऐसीं | कळों लागलीं अपैसीं |

गुणापुढील कर्दमासी | गुणक्षोभिणी बोलिजे ॥८॥

रज तम आणि सत्व | तिहीचें जेथें गूढत्व |

तें जाणिजे महत्तत्त्व | कर्दमरूप ॥९॥

प्रकृतीपुरुष शिवशक्ति | अर्धनारीनटेश्वर म्हणती |

परी याची स्वरूपस्थिती | कर्दमरूप ॥१०॥

सूक्ष्मरूपें गुणसौम्य | त्यास बोलिजे गुणसाम्य |

तैसेंचि चैतन्य अगम्य | सूक्ष्मरूपी ॥११॥

बहुजिनसी मूळमाया | माहांकारण ब्रह्मांडीची काया |

ऐसिया सूक्ष्म अन्वया | पाहिलेंचि पाहावें ||१२||

च्यारी खाणी पंचभूतें | चौदा सूक्ष्म संकेतें |

काये पाहाणें तें येथें | शोधून पाहावें ||१३||

आहाच पाहातां कळेना | गरज केल्यां समजेना |

नाना प्रकारीं जनाच्या मना | संदेह पडती ||१४||

चौदा पांच येकोणीस | येकोणीस च्यारी तेविस |

यांमधें मूळ चतुर्दश | पाहिलेंचि पाहावें ||१५||

जो विवरोन समजला | तेथें संदेह नाहीं उरला |

समजल्याविण जो गल्बला | तो निरार्थक ||१६||

सकळ सृष्टीचें बीज | मूळमायेंत असे सहज |

अवघें समजतां सज्ज | परमार्थ होतो ||१७||

समजलें माणूस चावळेना | निश्चिद अनुमान

धरीना | सावळगोंदा करीना | परमार्थ कदा ||१८||

शब्दातीत बोलतां आलें | त्यास वाच्यांश बोलिलें |

शुद्ध लक्ष्यांश लक्षिलें | पाहिजे विवेकें ||१९||

पूर्वपक्ष म्हणिजे माया | सिद्धांतें जाये विलया |

माया नस्तां मग तया । काये म्हणावें ॥२०॥

अन्वये आणी वीतरेक । हा पूर्वपक्षाचा विवेक ।

सिद्धांत म्हणिजे शुद्ध येक । दुसरें नाहीं ॥२१॥

अधोमुखें भेद वाढतो । ऊर्धमुखें भेद तुटतो ।

निःसंगपणें निर्गुणी तो । माहांयोगी ॥२२॥

माया मिथ्या ऐसी कळली । तरी मग भीड कां

लागली । मायेचे भिडेनें घसरली । स्वरूपस्थिती ॥२३॥

लटके मायेनें दपटावें । सत्य परब्रह्म सांडावें ।

मुख्य निश्चयें हिंडावें । कासयासी ॥२४॥

पृथ्वीमधें बहुत जन । त्यामधें असती सज्जन ।

परी साधूस वोळखतो कोण । साधुवेगळा ॥२५॥

म्हणौन संसार सांडावा । मग साधूचा शोध

घ्यावा । फिरफिरों ठाडं पाडावा । साधुजन ॥२६॥

उदंड हुडकावे संत । सांपडे प्रचितीचा महंत ।

प्रचितीविण स्वहित । होणार नाहीं ॥२७॥

प्रपंच अथवा परमार्थ । प्रचितीविण अवघें वेर्थ ।

प्रत्ययेज्ञानी तो समर्थ | सकळांमध्ये ||२८||

रात्रंदिवस पाहावा अर्थ | अर्थ पाहेल तो समर्थ |

परलोकींचा निजस्वार्थ | तेथेंचि घडे ||२९||

म्हणौन पाहिलेंचि पाहावें | आणि शोधिलेंचि शोधावें |

अवघें कळतां स्वभावे | संदेह तुटती ||३०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

सूक्ष्मनामाभिधाननाम समास तिसरा || २०.३ ||

दशक २० समास ३ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] विवरत विरत ३.१- ब्रह्मस्वरुपाचा वेध घेत(विवरत) ब्रह्मस्वरुपी लीन (विरत) व्हावे.विरत=लीन [२] आहाच पाहता कळेना ३.१४- नुसते वरवर पाहिल्याने सर्व कळत नाही. [३] चौदा पाच येकोणीस, येकोणीस च्यारी तेविस,यामध्ये मूळ चतुर्दश,पाहिलेचि पाहावे ३.१५- मूळ माया१४ नावे, ५ महाभूते असे १९ आणि ४ खाणी मिळून २३ तत्त्वे,यापैकी मूळ मायेची १४ नावे वारंवार विचार करुन समजून घ्यावीत. [४] चावळेना ३.१८- बावचळत नाही,संशयरहित होतो.[५] सावळगोंदा ३.१८-

सावळागोंधळ [६] अधोमुखे ३.२२- मायेच्या विस्ताराकडे
 [७] उर्ध्वमुखें ३.२२- ब्रह्मस्वरूपाकडे [८] मायेने दपटावे
 ३.२४-मायेने दामटावे, दपटावे=दामटून टाकावे.

समास चौथा : आत्मानिरूपण ॥ २०.४ ॥

॥श्रीराम॥ सकळ जनास प्रार्थना | उगेंच उदास
 करावेंना | निरूपण आणावें मना | प्रत्ययाचें ॥१॥
 प्रत्यये राहिला येकेकडे | आपण धांवतो भलते-
 कडे | तरी सारासाराचे निवाडे | कैसे होती ॥२॥
 उगिच पाहातां सृष्टी | गल्बला दिसतो दृष्टीं |
 परी ते राजसत्तेची गोष्टी | वेगळीच ॥३॥
 पृथ्वीमधें जितुकीं शरीरें | तितुकीं भगवंताचीं
 घरें | नाना सुखें येणें द्वारें | प्राप्त होती ॥४॥
 त्याचा महिमा कळेल कोणाला | माता वांटून कृपाळु
 जाला | प्रत्यक्ष जगदीश जगाला | रक्षितसे ॥५॥
 सत्ता पृथ्वीमधें वांटली | जेथें तेथें विभागली |
 कळें सृष्टि चालिली | भगवंताचे ॥६॥

मूळ जाणत्या पुरुषाची सत्ता | शरीरीं विभागली

तत्त्वतां | सकळ कळा चातुर्यता | तेथें वसे ॥७॥

सकळ पुराचा ईश | जगामध्ये तो जगदीश |

नाना शरीरीं सावकास | करूं लागे ॥८॥

पाहातां सृष्टिची रचना | ते येकाचेन चालेना |

येकचि चालवी नाना | देह धरुनी ॥९॥

नाहीं उंच नीच विचारिलें | नाहीं बरें वाईट पाहिलें |

कार्ये चालों ऐसें जालें | भगवंतासी ॥१०॥

किंवा नेणणें आडवें केलें | किंवा अभ्यासीं घातलें |

हें कैसें कैसें केलें | त्याचा तोचि जाणे ॥११॥

जगदांतरीं अनुसंधान | बरें पाहाणें हेंचि

ध्यान | ध्यान आणी तें ज्ञान | येकरूप ॥१२॥

प्राणी संसारास आला | कांहीं येक शाहाणा

जाला | मग तो विवरों लागला | भूमंडळीं ॥१३॥

प्रगट रामाचें निशाण | आत्माराम ज्ञानघन |

विश्वंभर विद्यमान | भाग्यें कळे ॥१४॥

उपासना धुंडूनसी वासना धरिली | तरी ते लांबतचि
 गेली | महिमा न कळे बोलिली | येथार्थ आहे ||१५||
 द्रष्टा म्हणिजे पाहाता | साक्षी म्हणिजे
 जाणता | अनंतरूपी अनंता | वोळखावें ||१६||
 संगती असावी भल्यांची | धाटी कथा निरूप-
 णाची | कांहीं येक मनाची | विश्रांती आहे ||१७||
 त्याहिमधें प्रत्ययेज्ञान | जाळून टाकिला अनुमान |
 प्रचितीविण समाधान | पाविजेल कैचें ||१८||
 मूळसंकल्प तो हरिसंकल्प | मूळमायेमधील
 साक्षेप | जगदांतरीं तेंचि रूप | देखिजेतें ||१९||
 उपासना ज्ञानस्वरूप | ज्ञानीं चौथा देह आरोप |
 याकारणें सर्व संकल्प | सोडून द्यावा ||२०||
 पुढें परब्रह्म विशाळ | गगनासारिखें पोकळ |
 घन पातळ कोमळ | काये म्हणावें ||२१||
 उपासना म्हणिजे ज्ञान | ज्ञानें पाविजे निरंजन |
 योगियांचें समाधान | येणें रितीं ||२२||

विचार नेहटूनसा पाहे | तरी उपासना आपणचि
 आहे | येक जाये एक राहे | देह धरुनी ॥२३॥
 अखंड ऐसी घालमेली | पूर्वापार होत गेली |
 आतांहि तैसीच चालिली | उत्पत्तिस्थिती ॥२४॥
 बनावरी बनचरांची सत्ता | जळावरी जळचरांची*सत्ता |
 भूमंडळीं भूपाळां समस्तां | येणेंचि न्यायें ॥२५॥
 सामर्थ्य आहे चळवळेचें | जो जो करील त्याचें |
 परंतु यें भगवंताचें | अधिष्ठान पाहिजे ॥२६॥
 कर्ता जगदीश हें तों खरें | परी विभाग आला
 पृथकाकारें | तेथें अहंतेचें काविरें | बाधिजेना ॥२७॥
 हरिर्दाता हरिर्भोक्ता | ऐसें चालतें तत्वतां |
 ये गोष्टीचा आतां | विचार पाहावा ॥२८॥
 सकळ कर्ता परमेश्वरु | आपला माइक विचारु |
 जैसें कळेल तैसें करूं | जगदांतरें ॥२९॥
 देवायेवढें चपळ नाहीं | ब्रह्मायेवढें निश्चळ नाहीं |
 पाइरीनें पाइरी चढोन पाहीं | मूळपरियंत ॥३०॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

आत्मानिरूपणनाम समास चवथा ॥ २०.४ ॥

दशक २० समास ४ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] आत्मानिरूपण ४.०- आधी 'शिवशक्ति' होते त्याचे श्रीसमर्थांनी 'आत्मा' असे स्वहस्ते केले-इति देव[२] राजसत्तेची ४.३- ईश्वरीसत्तेची [३] जाणत्या पुरुषाची ४.७- जगदीशाची [४] पुराचा ४.८- देहापुराचा , आधी 'पुरुषाचा'होते त्याचे 'पुराचा'असे नंतर श्रीसमर्थांनी केले.[५] उपासना धुंडुनसी वासना ४.१५- उपासना निवडून त्यात वासना/ सकामता शिरली तर तिला मर्यादाच रहात नाही किंवा उपासनेचा थांग शोधण्याची इच्छा केली तर तिची व्याप्ती ब्रह्मांडापर्यंत अमर्याद आहे असे दिसून आले.पाठभेद- धुंडुन [६]घालमेली ४.२४- अस्वस्थता, [७] सामर्थ्य आहे चळवळेचे,जोजो करील तयांचे,परंतु येते भगवंताचे अधिष्ठान पाहिजे ४.२६- जो क्रियाशील आहे तेथे सामर्थ्य असतेच. मात्र त्या क्रियेमागे ईश्वराचे अधिष्ठान असले पाहिजे.[८] काविरे ४.२७- वेड [९] बाधिजेना ८.२७- बाधिजे ना,बाधत नाही.

समास पांचवा : चत्वारजिनस ॥ २०.५ ॥

॥श्रीराम॥ येथून पाहातां तेथवरी | चत्वार जीनस
 अवधारीं | येक चौदा पांच च्यारी | ऐसें आहे ॥१॥
 परब्रह्म सकळांहून वेगळें | परब्रह्म सकळांहून
 आगळें | नाना कल्पनेनिराळें | परब्रह्म तें ॥२॥
 परब्रह्माचा विचार | नाना कल्पनेहून पर |
 निर्मळ निश्चळ निर्विकार | अखंड आहे ॥३॥
 परब्रह्मास कांहींच तुळेना | हा येक मुख्य जीनसाना |
 दुसरा जीनस नाना कल्पना | मूळमाया ॥४॥
 नाना सूक्ष्मरूप | सूक्ष्म आणी कर्दमरूप |
 मुळींच्या संकल्पाचा आरोप | मूळमाया ॥५॥
 हरिसंकल्प मुळींचा | आत्माराम सकळांचा |
 संकेत नामाभिधानाचा | येणें प्रकारें ॥६॥
 निश्चळीं चंचळ चेतलें | म्हणौनि चैतन्य
 बोलिलें | गुणसमानत्वे जालें | गुणसाम्य ऐसें ॥७॥
 अर्धनारीनटेश्वर | तोचि शङ्गुणेश्वर |
 प्रकृतिपुरुषाचा विचार | शिवशक्ती ॥८॥

शुद्धसत्वगुणाची मांडणी | अर्धमात्रा गुणक्षोभिणी |

पुढें तिही गुणांची करणी | प्रगट जाली ||९||

मन माया अंतरात्मा | चौदा जीनसांची सीमा |

विद्यमान ज्ञानात्मा | इतुके ठाई ||१०||

ऐसा दुसरा जीनस | अभिधानें चतुर्दश |

आतां तिसरा जीनस | पंचमाहांभूतें ||११||

येथें पाहातां जाणीव थोडी | आदिअंत हे रोकडी |

खाणी निरोपिल्या तांतडी | तो चौथा जिनस ||१२||

च्यारी खाणी अनंत प्राणी | जाणीवेची जाली

दाटणी | च्यारी जीनस येथुनी | संपूर्ण जाले ||१३||

बीज थोडें पेरिजेतें | पुढें त्याचें उदंड होतें |

तैसें जालें आत्मयातें | खाणी वाणी प्रगटतां ||१४||

ऐसी सत्ता प्रबळली | थोडे सत्तेची उदंड जाली |

मनुष्यवेषें सृष्टी भोगिली | नाना प्रकारें ||१५||

प्राणी मारून स्वापद पळे | वरकड त्यास काये

कळे | नाना भोग तो निवळे | मनुष्यदेहीं ||१६||

नाना शब्द नाना स्पर्श | नाना रूप नाना रस |
 नाना गंध ते विशेष | नरदेह जाणे ॥१७॥
 अमोल्य रत्नें नाना वस्त्रें | नाना यानें नाना शस्त्रें |
 नाना विद्या कळा शास्त्रें | नरदेह जाणे ॥१८॥
 पृथ्वी सत्तेनें व्यापिली | स्थळोस्थळीं अटोपिली |
 नाना विद्या कळा केली | नाना धारणा ॥१९॥
 दृश्य अवघेंचि पाहावें | स्थानमान सांभाळावें |
 सारासार विचारावें | नरदेहे जालियां ॥२०॥
 येहलोक आणी परलोक | नाना प्रकारींचा विवेक |
 विवेक आणी अविवेक | मनुष्य जाणे ॥२१॥
 नाना पिंडीं ब्रह्मांडरचना | नाना मुळींची कल्पना |
 नाना प्रकारीं धारणा | मनुष्य जाणे ॥२२॥
 अष्टभोग नवरस | नाना प्रकारींचा विळास |
 वाच्यांश लक्ष्यांश सारांश | मनुष्य जाणे ॥२३॥
 मनुष्यें सकळांस आळिलें | त्या मनुष्यास देवें
 पाळिलें | ऐसें हें अवघें कळलें | नरदेहयोगें ॥२४॥

नरदेह परम दुल्लभ | येणें घडे अलभ्य
 लाभ | दुल्लभ तें सुल्लभ | होत आहे ||२५||
 वरकड देहे हें काबाड | नरदेह मोठें घबाड |
 परंतु पाहिजे जाड | विवेकरचना ||२६||
 येथें जेणें आळस केला | तो सर्वस्वें बुडाला |
 देव नाही वळखिला | विवेकबळें ||२७||
 नर तोचि नारायेण | जरी प्रत्यये करी श्रवण |
 मननशीळ अंतःकर्ण | सर्वकाळ ||२८||
 जेणें स्वयेचि पोहावें | त्यास कासेस नलगे
 लागावें | स्वतंत्रपणें शोधावें | सकळ कांहीं ||२९||
 सकळ शोधून राहिला | संदेह कैचा तयाला |
 पुढें विचार कैसा जाला | त्याचा तोचि जाणे ||३०||
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 चत्वारजिनसनाम समास पांचवा || २०.५ ||

दशक २० समास ५ मधील कठीण शब्दांचे/चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] येक चौदा पाच च्यारी ५.१- एक ब्रह्म, मूळमायेची चौदा नांवे, पाचभूते, चार खाणी [२] (मूळमाया) नामाभिधान ५.५- (पहा ५.७ ते १०) चैतन्य, गुणसाम्य, अर्धनारीनटेश्वर, षड्गुणेश्वर, प्रकृतिपुरुष, शिवशक्ति, शुद्धसत्व, गुणक्षोभिणी, सत्व, रज, तम, मन, माया, अंतरात्मा. [३] वरकड ५.१६- इतर [४] आळिले ५.२४- आकलन केले. [५] काबाड ५.२६- मोठं कष्टदायक [६] घबाड ५.२६- अत्यंत लाभदायक [७] त्यास कासेस नलगे लागावे ५.२९- दुसऱ्याचे पाय धरावे (परावलंबी व्हावे लागत नाही) लागत नाहीत.

समास सहावा : आत्मागुणनिरूपण ॥ २०.६ ॥

॥श्रीराम॥ पाहों जातां भूमंडळ | ठाईं ठाईं आहे

जळ | कित्तेक तें निर्मळ माळ | जळेंविण पृथ्वी ॥१॥

तैसें दृश्य विस्तारलें | कांहींयेक जाणीवेनें

शोभलें | जाणीवरहित उरलें | कीतीयेक दृश्य ॥२॥

च्यारिखाणी च्यारिवाणी | चौऱ्यासिलक्ष जीव-

योनी | शास्त्रीं अवघें नेमुनी | बोलिलें असे ॥३॥

४२] जलजा नवलक्षाश्च दशलक्षाश्च पक्षिणः |

कृमयो रुद्रलक्षाश्च विंशल्लक्षा गवादयः ॥

स्थावरास्त्रिंशल्लक्षाश्च चतुर्लक्षाश्च मानवाः ।

पापपुण्यं समं कृत्वा नरयोनिषु जायते ॥१॥

मनुष्ये च्यारी लक्ष । पशु वीस लक्ष ।

क्रिम आक्रा लक्ष । बोलिलें शास्त्रीं ॥४॥

दाहा लक्ष ते खेचर । नव लक्ष जळचर ।

तीस लक्ष स्थावर । बोलिलें शास्त्रीं ॥५॥

ऐसी चौऱ्यासी लक्ष योनी । जितुका तितुका जाणता

प्राणी । अनंत देह्याची मांडणी । मर्यादा कैची ॥६॥

अनंत प्राणी होत जाती । त्यांचें अधिष्ठान जगती ।

जगतीवेगळी स्थिती । त्यांस कैची ॥७॥

पुढें पाहातां पंचभूतें । पावलीं पष्टदशेतें ।

कोणी विद्यमान कोणी तें । उगीच असती ॥८॥

अंतरात्म्याची वोळखण । तेचि जेथें चपळपण ।

जाणीवेचें अधिष्ठान । सावध ऐका ॥९॥

सुखदुःख जाणता जीव । तैसाचि जाणावा सदाशिव ।

अंतःकर्णपंचक अपूर्व | अंश आत्मयांचा ॥१०॥

स्थुळीं आकाशाचे गुण | अंश आत्मयांचे जाण |

सत्व रज तमोगुण | गुण आत्मयांचे ॥११॥

नाना चाळणा नाना धृती | नवविधा भक्ति चतुर्विधा

मुक्ती | अलिप्तपण सहजस्थिती | गुण आत्मयांचे ॥१२॥

द्रष्टा साक्षी ज्ञानघन | सत्ता चैतन्य पुरातन |

श्रवण मनन विवरण | गुण आत्मयांचे ॥१३॥

दृश्य द्रष्टा दर्शन | ध्येय ध्याता ध्यान |

ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान | गुण आत्मयांचे ॥१४॥

वेदशास्त्रपुराणार्थ | गुप्त चालिला परमार्थ |

सर्वज्ञपणें समर्थ | गुण आत्मयांचे ॥१५॥

बद्ध मुमुक्षु साधक सिद्ध | विचार पाहाणें शुद्ध |

बोध आणि प्रबोध | गुण आत्मयांचे ॥१६॥

जागृति स्वप्न सुषुप्ति तुर्या | प्रकृतिपुरुष मूळमाया |

पिंड ब्रह्मांड अष्टकाया | गुण आत्मयांचे ॥१७॥

परमात्मा आणी परमेश्वरी | जगदात्मा आणी जगदेश्वरी |

महेश आणी माहेश्वरी | गुण आत्मयांचे ॥१८॥

सूक्ष्म जितुकें नामरूप | तितुकें आत्मयाचें स्वरूप |

संकेत नामाभिधानें अमूप | सीमा नाही ॥१९॥

आदिशक्ती शिवशक्ती | मुख्य मूळमाया सर्वशक्ती |

नाना जीनस उत्पतीस्थिती | तितुके गुण आत्मयाचे ॥२०॥

पूर्वपक्ष आणी सिद्धांत | गाणें वाजवणें संगीत |

नाना विद्या अद्भुत | गुण आत्मयांचे ॥२१॥

ज्ञान अज्ञान विपरीतज्ञान | असद्वृत्ति सद्वृत्ति जाण |

ज्ञेप्तिमात्र अलिप्तपण | गुण आत्मयांचे ॥२२॥

पिंड ब्रह्मांड तत्वझाडा | नाना तत्वांचा निवाडा |

विचार पाहाणें उघडा | गुण आत्मयांचे ॥२३॥

नाना ध्यानें अनुसंधानें | नाना स्थिति नाना

ज्ञानें | अनन्य आत्मनिवेदनें | गुण आत्मयांचे ॥२४॥

तेतिस कोटी सुरवर | आठ्यासि सहश्र ऋषेश्वर |

भूत खेचर अपार | गुण आत्मयांचे ॥२५॥

भूतावळी औटकोटी | च्यामुंडा छपन्न कोटी |

कात्यायेणी नव कोटी | गुण आत्मयांचे ||२६||

चंद्र सूर्य तारामंडळें | नाना नक्षत्रें ग्रहमंडळें |

शेष कूर्म मेघमंडळें | गुण आत्मयांचे ||२७||

देव दानव मानव | नाना प्रकारीचे जीव |

पाहातां सकळ भावाभाव | गुण आत्मयांचे ||२८||

आत्मयाचे नाना गुण | ब्रह्म निर्विकार निर्गुण |

जाणणें येकदेसी पूर्ण | गुण आत्मयांचे ||२९||

आत्मरामउपासना | तेणें पावले निरंजना |

निसंदेहे अनुष्ठाना | ठावचि नाहीं ||३०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मागुण-

निरूपणनाम समास सहावा || २०.६ ||

दशक २० समास ६ मधील कठीण शब्दांचे/चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] कोणी विद्यमान ६.८- कोणी दृश्य असतात.[२] कोणी ते उगीच ६.८- कोणी गुप्त असतात.[३] धृती ६.१२- धैर्य.[४] गुण आत्मयाचे ६.१४- येथे आधी 'आत्मरूप' असा चरण

होता. 'गुण आत्मयाचे' म्हणजे अनेकविध रुपांनी आत्मा नटलेला आहे.

समास सातवा : *आत्मनिरूपण ॥ २०.७ ॥

॥श्रीराम॥ अनुर्वाच्य समाधान जालें । तें पाहिजे बोलिलें ।

बोलिल्यासाठीं समाधान गेलें । हें तों घडेना ॥१॥

कांहीं सांडावें लागत नाहीं । कांहीं मांडावें लागत

नाहीं । येक विचार शोधून पाहीं । म्हणिजे कळे ॥२॥

मुख्य कासीविश्वेश्वर । श्वेतबंद रामेश्वर ।

मलकार्जुन भीमाशंकर । गुण आत्मयांचे ॥३॥

जैसीं मुख्य बारा लिंगें । यावेगळीं अनंत लिंगें ।

प्रचित जाणिजेत जगें । गुण आत्मयांचे ॥४॥

भूमंडळीं अनंत शक्ती । नाना साक्षात्कार चमत्कार होती ।

नाना देवांच्या सामर्थ्यमूर्ती । गुण आत्मयांचे ॥५॥

नाना सिद्धांचीं सामर्थ्ये । नाना मंत्रांचीं सामर्थ्ये ।

नाना मोहरेवल्लींत सामर्थ्ये । गुण आत्मयांचे ॥६॥

नाना तीर्थांचीं सामर्थ्ये । नाना क्षेत्रांचीं सामर्थ्ये ।

नाना भूमंडळीं सामर्थ्ये | गुण आत्मयांचे ||७||

जितुके कांहीं उत्तम गुण | तितुके आत्मयांचें लक्षण |

बरें वाईट तितुके जाण | आत्म्याचकरितां ||८||

शुद्ध आत्मा उत्तमगुणी | सबळ आत्मा अवलक्षणी |

बरी वाईट आवघी करणी | आत्मयांची ||९||

नाना साभिमान धरणें | नाना प्रतिसृष्टि करणें |

नाना श्राप उश्रापलक्षणें | आत्मयांचेनी ||१०||

पिंडाचा बरा शोध घ्यावा | तत्वांचा पिंड शोधावा |

तत्वे *शोधितां पिंड आघवा | कळों येतो ||११||

जड देह भूतांचा | चंचळ गुण आत्मयांचा |

निश्चळ ब्रह्मावेगळा ठाव कैचा | जेथें तेथें ||१२||

निश्चळ चंचळ आणी जड | पिंडीं करावा निवाड |

प्रत्ययावेगळें जाड | बोलणें नाहीं ||१३||

पिंडामधून आत्मा जातो | तेव्हां निवाडा कळों

येतो | देहे जड हा पडतो | देखतदेखतां ||१४||

जड तितुके पडिलें | चंचळ तितुके निघोनि गेलें |

जडचंचळाचें रूप आलें | प्रत्ययासी ॥१५॥

निश्चळ आहे सकळां ठाई | हें तों पाहाणें नलगे

कांहीं | गुणविकार तेथें नाहीं | निश्चळासी ॥१६॥

जैसें पिंड तैसें ब्रह्मांड | विचार दिसतो उघड |

जड चंचळ जातां जाड | परब्रह्मचि आहे ॥१७॥

माहांभूतांचा खंबीर केला | आत्मा घालून पुतळा

जाला | चालिला सृष्टीचा गल्बला | येणें रितीं ॥१८॥

आत्मा माया विकार करी | आळ घालिती ब्रह्मावरी |

प्रत्ययें सकळ कांहीं विवरी | तोचि भला ॥१९॥

ब्रह्म व्यापक अखंड | वरकड व्यापकता खंड |

शोधून पाहातां जड | कांहींच नाहीं ॥२०॥

गगनासी खंडता नये | गगनाचें नासेल काये |

जरी जाला माहांप्रळये | सृष्टीसंहार ॥२१॥

जें संहारामधें सापडले | तें सहजचि नासिवंत

जालें | जाणते लोकीं उगविलें | पाहिजे कोडें ॥२२॥

न कळतां वाटे कोडें | कळतां आवघें दिसें उघडें |

म्हणोनि येकांतीं निवाडे | विचार पाहावा ||२३||

मिळतां प्रत्ययाचे संत | येकांतापरीस येकांत |

केली पाहिजे सावचित | नाना चर्चा ||२४||

पाहिल्यावेगळें कळत नाहीं | कळतां कळतां संदेह

नाहीं | विवेक पाहातां कोठेंचि नाहीं | मायाजाळ ||२५||

गगनीं आभाळ आलें | मागुती सवेंचि उडालें |

आत्म्याकरितां दृश्य जालें | उडेल तैसें ||२६||

मुळापासून सेवटवरी | विवेकी विवेकें विवरी |

तोचि निश्चय थावरी | चळेना ऐसा ||२७||

वरकड निश्चय अनुमानाचे | अनुमानें बोलतां काये

वेंचे | जाणते पुरुष प्रचितीचे | ते तों मानीतना ||२८||

उगेंच बोलणें अनुमानाचें | अनुमानाचें कोण्या

कामाचें | येथें सगट विचाराचें | काम नाहीं ||२९||

सगट विचार तो अविचार | कित्तेक म्हणती

येकंकार | येकंकार भ्रष्टाकार | करूं नये ||३०||

कृत्रिम अवघें सांडावें | कांहीं येक शुद्ध घ्यावें |

जाणजाणों निवडावें | सारासार ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*आत्मनिरूपणनाम समास सातवा ॥ २०.७ ॥

दशक २० समास ७ मधील कठीण शब्दांचे/चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]आत्मनिरूपण २०.७- पाठभेदः आत्मानिरूपण [१] श्वेतबंद
७.३- सेतुबंध [२] मोहरेवल्ली ७.६- औषधीवनस्पतीचा
मणी [३] शुद्ध आत्मा ७.९- संतसज्जनांचा आत्मा [४] सबळ
आत्मा ७.९- दुष्टांचा अशुद्ध आत्मा [५] श्राप ७.१०- शाप
[६] खंबीर ७.१८- धडधाकट मूर्ति [७] शोधून पाहतां जड
७.२०- शोध घेता दुर्बोध असं काही नाही.

समास आठवा : देहक्षेत्रनिरूपण ॥ २०.८ ॥

॥श्रीराम॥विधीप्रपंचतरु वाढला | वाढतां
वाढतां विस्तीर्ण

जाला | फळें येतां विश्रांती पावला | बहुत प्राणी ॥१॥

नाना फळें रसाळें लागलीं | नाना जिनसी गोडीस

आलीं | गोडी पाहावया निर्माण केलीं | नाना शरीरें ॥२॥

निर्माण जाले उत्तम विषय | शरीरेंविण भोगितां नये |

म्हणोन निर्मिला उपाये | नाना शरीरें ॥३॥

ज्ञानइंद्रियें निर्माण केलीं | भिन्न भिन्न गुणाचीं

निर्मिलीं | येका शरिरासी लागलीं | परी वेगळालीं ॥४॥

श्रोत्रइंद्रिई शब्द पडिला | त्याचा भेद पाहिजे

कळला | ऐसा उपाये निर्माण केला | इंद्रियांमधें ॥५॥

त्वचेइंद्रियें सीतोष्ण भासे | चक्षुइंद्रियें सकळ

दिसे | इंद्रियांमधें गुण ऐसे | वेगळाले ॥६॥

जिव्हेमधें रस चाखणें | घ्राणामधें परिमळ घेणें |

इंद्रियांमधें वेगळाल्या गुणें | भेद केले ॥७॥

वायोपंचकीं अंतःकर्णपंचक | मिसळोनि फिरे निशंक |

ज्ञानइंद्रियें कर्मइंद्रियें सकळिक | सावकास पाहे ॥८॥

कर्मइंद्रियें लागवेगीं | जीवभोगीं विषयांलागीं |

ऐसा हा उपाये जगीं | ईश्वरें केला ॥९॥

निषय निर्माण जाले बरवे | शरीरेंविण कैसें

भोगावे | नाना शरीराचे गोवे | याकारणें ॥१०॥

अस्तीमांशाचे शरीर | त्यामधें गुणप्रकार |

शरीरासारिखें यंत्र | आणीक नाहीं ॥११॥

ऐसीं शरीरें निर्माण केलीं | विषयभोगें वाढविलीं |

लाहानथोर निर्माण जालीं | येणें प्रकारें ॥१२॥

अस्तीमांशाचीं शरीरें | निर्माण केली जगदेश्वरें |

विवेकें गुणविचारें | करूनियां ॥१३॥

अस्तिमौंशाचा पुतळा | जेणें ज्ञानें सकळ

कळा | शरीरभेद वेगळा | ठाई ठाई ॥१४॥

तो भेद कार्याकारण | त्याचा उदंड आहे गुण |

सकळ तिक्षण बुद्धीविण | काये कळे ॥१५॥

सकळ करणें ईश्वराला | म्हणोनी भेद निर्माण

केला | ऊर्ध्वमुख होतां भेदाला | ठाव केंचा ॥१६॥

सृष्टिकर्णी आगत्य भेद | संव्हारें सहजचि

अभेद | भेद अभेद हा संवाद | मायागुणें ॥१७॥

मायेमध्ये अंतरात्मा | नकळे तयाचा महिमा |

जाला चतुर्मुख ब्रह्मा | तोहि संदेहीं पडे ॥१८॥

पीळ पेंच कडोविकडीं | तर्क तिक्षण घडीनें घडी |

मनासि होये तांतडी । विवरण करितां ॥१९॥

आत्मत्वे लागते सकळ कांहीं । निरंजनीं हे कांहींच
नाहीं । येकांतकाळीं समजोन पाहीं । म्हणिजे बरें ॥२०॥

देहेसामर्थ्यानुसार । सकळ करी जगदेश्वर ।

थोर सामर्थ्ये अवतार । बोलिजेती ॥२१॥

शेष कूर्म वऱ्हाव जाले । येवढे देह विशाळ धरिले ।

तेणें करितां रचना चाले । सकळ सृष्टीची ॥२२॥

ईश्वरें केवढें सूत्र केलें । सूर्यबिंब धावाया लाविलें ।

धुकटाकरवीं धरविलें । अगाध पाणी ॥२३॥

पर्वताऐसे ढग उचलती । सूर्यबिंबासि अछ्छादिति ।

तेथें सवेंचि वायोची गती । प्रगट होये ॥२४॥

झिडकझिडकुं धांवे वारा । जैसा काळाचा म्हणियारा ।

ढग मारुनी दिनकरा । मोकळे करी ॥२५॥

बैसती विजांचे तडाखे । प्राणीमात्र अवचिता

धाके । गगन कडकडून तडके । स्थळांवरी ॥२६॥

येहलोकांसी येक वर्म केलें । महद्भूतें महद्भूत आळिलें ।

सकळां समभागें चालिलें । सृष्टिरचनेसी ॥२७॥

ऐसे अनंत भेद आत्मयांचे । सकळ जाणती ऐसे

कैचें । विवरतां विवरतां मनाचे । फडके होती ॥२८॥

ऐसी माझी उपासना । उपासकीं आणावी मना ।

अगाध महिमा चतुरानना । काये कळे ॥२९॥

आवाहन विसर्जन । हेंचि भजनाचें लक्षण ।

सकळ जाणती सज्जन । मी काये सांगों ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहक्षेत्र-

निरूपणनाम समास आठवा ॥ २०.८ ॥

दशक २० समास ८ मधील कठीण शब्दांचे/चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] विधीप्रपंचतरु ८.१- ब्रह्मदेवाचा सकल प्राणीमात्रयुक्त प्रपंचवृक्ष, विश्वजगत् [२] तो भेद कार्याकारण ८.१५-विविध देहांच्या आवश्यकते -नुसार त्यात कार्यसापेक्ष भेद निर्माण केला.[३] कडोविकडी ८.१९- निकरावर, हातघाईवर येणे,[४] झिडकझिडकुं ८.२५- जोरजोरात,वेगाने [५] म्हणियारा ८.२५- सांगकाम्या,सेवक.

समास नववा : सूक्ष्मनिरूपण ॥ २०.९ ॥

॥श्रीराम॥ मृतिकापूजन करावें | आणी सर्वेचि

विसर्जविं | हें मानेना स्वभावे | अंतःकर्णासी ॥१॥

देव पूजावा आणी टाकावा | हें प्रशस्त न वटे

जीवा | याचा विचार पाहावा | अंतर्यामीं ॥२॥

देव करिजे ऐसा नाहीं | देव टाकिजे ऐसा नाहीं |

म्हणोनि याचा कांहीं | विचार पाहावा ॥३॥

देव नाना शरीरें धरितो | धरुनी मागुती सोडितो |

तरी तो देव कैसा आहे तो | विवेकें वोळखावा ॥४॥

नाना साधनें निरूपणें | देव शोधायकारणें |

सकळ आपुले अंतःकर्णे | समजलें पाहिजे ॥५॥

ब्रह्मज्ञानाचा उपाये | समजल्याविण देतां नये |

पदार्थ आहे मा घे जाये | ऐसें म्हणावें ॥६॥

सगट लोकांचे अंतरींचा भाव | मज प्रत्यक्ष भेटवावा

देव | परंतु विवेकाचा उपाव | वेगळाचि आहे ॥७॥

विचार पाहातां तगेना । त्यास देव ऐसें
 म्हणावेना । परंतु जन राहेना । काये करावें ॥८॥
 थोर लोक मरोनि जाती । त्यांच्या सुरता करुनी
 पाहाती । तैसीच आहे हेही गती । उपासनेची ॥९॥
 थोर व्यापार ठाकोन जनीं । म्हणोनि केली
 रखतवानी । राजसंपदा तयाचेनी । प्राप्त कैची ॥१०॥
 म्हणोनि जितुका भोळा भाव । तितुका अज्ञानाचा
 स्वभाव । अज्ञानें तरी देवाधिदेव । पाविजेल कैचा ॥११॥
 अज्ञानासी ज्ञान न माने । ज्ञात्यास अनुमान न माने ।
 म्हणोनि सिद्धांचिये खुणें । पावलें पाहिजे ॥१२॥
 माया सांडून मुळास जावें । तरीच समाधान
 पावावें । ऐसें न होतां भरंगळावें । भलतीकडे ॥१३॥
 माया उलंघायाकारणें । देवासी नाना उपाय
 करणें । अध्यात्मश्रवणपंथेंचि जाणें । प्रत्ययानें ॥१४॥
 ऐसें न करितां लोकिकीं । अवघीच होते चुकामुकी ।
 स्थिति खरी आणि लटकी । ऐसी वोळखावी ॥१५॥

खोट्याचे वाटे जाऊं नये | खोट्याची संगती धरूं
 नये | खोटें संग्रहीं करूं नये | कांहींयेक ॥१६॥
 खोटें तें खोटेंचि खोटें | खऱ्यासी तगेनात बालटें |
 मन अधोमुख उफराटें | केलें पाहिजे ॥१७॥
 अध्यात्मश्रवण करीत जावें | म्हणिजे सकळ कांहीं
 फावे | नाना प्रकारीचे गोवे | तुटोनी जाती ॥१८॥
 सूत गुंतलें तें उकलावें | तैसे मन उगवावें |
 मानत मानत घालावें | मुळाकडे ॥१९॥
 सकळ कांहीं कालवलें | त्या सकळाचें सकळ
 जालें | शरीरीं विभागले | सकळ कांहीं ॥२०॥
 काये तें येथेंचि पाहावें | कैसें तें येथेंचि शोध्वावें |
 सूक्ष्माचीं चौदा नांवें | येथेंचि समजावी ॥२१॥
 निर्गुण निर्विकारी येक | तें सर्वां ठाई व्यापक |
 देह्यामधें तें निष्कळंक | आहे कीं नाहीं ॥२२॥
 मूळमाया संकल्परूप | तें अंतःकर्णाचें स्वरूप |
 जड चेतवी चैतन्यरूप | तेंहि शरीरीं आहे ॥२३॥

समानगुण गुणसाम्य | सूक्ष्म विचार तो अगम्य |
सूक्ष्म साधु जाणते प्रणम्य | तया समस्तांसी ||२४||
द्विधा भासतें शरीर | वामांग दक्षणांग विचार |
तोंचि अर्धनारीनटेश्वर | पिंडीं वोळखावा ||२५||
तोचि प्रकृतिपुरुष जाणिजे | शिवशक्ती वोळखिजे |
शङ्गुणईश्वर बोलिजे | तया कर्दमासी ||२६||
तयासीच म्हणिजे महत्तत्त्व | जेथें त्रिगुणाचें
गूढत्व | अर्धमात्रा शुद्धसत्त्व | गुणक्षोभिणी ||२७||
त्रिगुणें चालतें शरीर | प्रत्यक्ष दिसतो विचार |
मुळींच्या कर्दमाचें शरीर | ऐसें जाणावें ||२८||
मन माया आणि जीव | हाहि दिसतो स्वभाव |
चौदा नामांचा अभिप्राव | पिंडीं पाहावा ||२९||
पिंड पडतां अवघेंचि जातें | परंतु परब्रह्म राहातें |
शाश्वत समजोन मग तें | दृढ धरावें ||३०||
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सूक्ष्मनिरूपणनाम समास नववा || २०.९ ||

दशक २० समास ९ मधील कठीण शब्दांचे/चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] रखतवानी ९.१०- शाईचा किरकोळ व्यापार.[२]
वामांग दक्षणांग विचार ९.२५- डावा-उजवा विचार हाच देहातील अर्धनारीनटेश्वर होय.

समास दहावा : विमळब्रह्मनिरूपण ॥ २०.१० ॥

॥श्रीराम॥ धरूं जातां धरितां नये | टाकूं जातां
टाकितां नये | जेथें तेथें आहेच आहे | परब्रह्म तें ॥१॥

जिकडे तिकडे जेथें तेथें | विन्मुख होतां सन्मुख

होतें | सन्मुखपण चुकेना तें | कांहीं केल्या ॥२॥

बैसलें माणुस उठोन गेलें | तेथें आकाशचि राहिलें |

आकाश चहुंकडे पाहिलें | तरी सन्मुखचि आहे ॥३॥

जिकडेतिकडे प्राणी पळोन जातें | तिकडे आकाशचि

भोवतें | बळें आकाशाबाहेर ते | कैसें जावें ॥४॥

जिकडेतिकडे प्राणी पाहे | तिकडे तें*सन्मुखचि आहे |

समस्तांचें मस्तकीं राहे | माध्यानीं मार्तंड जैसा ॥५॥

परी तो आहे येकदेसी | दृष्टांत न घडे वस्तुसी |
 कांहीं येक चमत्कारासी | देउनी पाहिलें ॥६॥
 नाना तीर्थे नाना देसीं | कष्टत जावें पाहाव्यासी |
 तैसें नलगे परब्रह्मासी | बैसलें ठाई ॥७॥
 प्राणी बैसोनीच राहातां | अथवा बहुत पळोन
 जातां | परब्रह्म तें तत्वतां | समागमें ॥८॥
 पक्षी अंतराळीं गेलां | भोवतें आकाशचि तयाला |
 तैसे ब्रह्म प्राणीयांला | व्यापून आहे ॥९॥
 परब्रह्म पोकळ घनदाट | ब्रह्म सेवटाचा सेवट |
 ज्यासी त्यासी ब्रह्म नीट | सर्वकाळ ॥१०॥
 दृश्या सबाहे अंतरीं | ब्रह्म दाटलें ब्रह्मांडोदरीं |
 आरे त्या विमळाची सरी | कोणास द्यावी ॥११॥
 वैकुंठकैलासस्वर्गलोकीं | इंद्रलोकीं चौदा लोकीं |
 पन्नगादिक पाताळलोकीं | तेथेंहि आहे ॥१२॥
 कासीपासून रामेश्वर | आवघें दाटलें अपार |
 परता परता पारावार | त्यास नाहीं ॥१३॥

परब्रह्म तें येकलें । येकदांचि सकळांसी व्यापिले ।
 सकळांस स्पर्शोन राहिलें । सकळां ठाई ॥१४॥
 परब्रह्म पाउसें भिजेना । अथवा चिखलानें भरेना ।
 पुरामधें परी वाहेना । पुरासमागमें ॥१५॥
 येकसरें सन्मुक विमुख । वाम सव्य दोहिकडे येक ।
 आर्धऊर्ध प्राणी सकळीक । व्यापून आहे ॥१६॥
 आकाशाचा डोहो भरला । कदापी नाहीं उचंबळला ।
 असंभाव्य पसरला । जिकडे तिकडे ॥१७॥
 येकजिनसि गगन उदास । जेथें नाहीं दृश्यभास ।
 भासेंविण निराभास । परब्रह्म जाणावें ॥१८॥
 संतसाधु माहानुभावां । देवदानव मानवां ।
 ब्रह्म सकळांसी विसांवा । विश्रान्तिठाव ॥१९॥
 कोणेकडे सेवटा जावें । कोणेकडे काये पाहावें ।
 असंभाव्य तें नेमावें । काये म्हणोनी ॥२०॥
 स्थूल नव्हे सूक्ष्म नव्हे । कांहीं येकासारिखें
 नव्हे । ज्ञानदृष्टीविण नव्हे समाधान ॥२१॥

पिंडब्रह्मांडनिरास । मग तें ब्रह्म निराभास ।

येथून तेथवरी अवकास । भकासरूप ॥२२॥

ब्रह्म व्यापक हें तो खरें । दृश्य आहे तों हें उत्तरें ।

व्यापेंविण कोण्या प्रकारें । व्यापक म्हणावें ॥२३॥

ब्रह्मासी शब्दचि लागेना । कल्पना कल्पूं शकेना ।

कल्पनेतीत निरंजना । विवेकें वोळखावें ॥२४॥

शुद्ध सार श्रवण । शुद्ध प्रत्ययाचें मनन ।

विज्ञानी पावतां उन्मन । सहजचि होतें ॥२५॥

जालें साधनाचें फळ । संसार जाला सफळ ।

निर्गुण ब्रह्म तें निश्चळ । अंतरीं बिंबलें ॥२६॥

हिसेब जाला मायेचा । जाला निवाडा तत्वांचा ।

साध्य होतां साधनाचा । ठाव नाहीं ॥२७॥

स्वप्नीं जें जें देखिलें । तें तें जागृतीस उडालें ।

सहजचि अनुर्वाच्य जालें । बोलतां नये ॥२८॥

ऐसें हें विवेकें जाणावें । प्रत्ययें खुणेंसी

बाणावें । जन्ममृत्याच्या नावें । सुन्याकार ॥२९॥

भक्तांचेनि साभिमानें | कृपा केली दाशरथीनें |
 समर्थकृपेचीं वचनें | तो हा दासबोध ॥३०॥
 वीस दशक दासबोध | श्रवणद्वारें घेतां शोध |
 मननकर्त्यास विशद | परमार्थ होतो ॥३१॥
 वीस दशक दोनीसैं समास | साधकें पाहावें
 सावकास | विवरतां विशेषाविशेष | कळों लागे ॥३२॥
 ग्रंथाचें करावें स्तवन | स्तवनाचें काये प्रयोजन |
 येथें प्रत्ययास कारण | प्रत्ययो पाहावा ॥३३॥
 देहे तंव पांचा भूतांचा | कर्ता आत्मा तेथींचा |
 आणी कवित्वप्रकार मनुशाचा | काशावरुनी ॥३४॥
 सकळ करणें जगदीशाचें | आणी कवित्वचि काय
 मानुशाचें | ऐशा अप्रमाण बोलण्याचें | काये घ्यावें ॥३५॥
 सकळ देह्याचा झाडा केला | तत्वसमुदाव उडाला |
 तेथें कोण्या पदार्थाला | आपुलें म्हणावें ॥३६॥
 ऐसीं हें विचाराचीं कामें | उगेंच भ्रमों नये
 भ्रमें | जगदेश्वरें अनुक्रमें | सकळ केलें ॥३७॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विमळब्रह्मनिरूपणनाम

समास दहावा ॥ २०.१० ॥ दशक विसावा समाप्त ॥

॥ श्री दासबोध ग्रंथ समाप्त ॥

दशक २० समास १० मधील कठीण शब्दांचे/चरणांचे अर्थ व टिपा- [१]तिकडे तें*सन्मुखचि आहे १०.५- जिकडे पाहावे तिकडे ते परब्रह्म सर्वत्र दाटून समोरच आहे.छापील प्रतीत 'तें' हा शब्द छापलेला नाही. [२] परता १०.१३- त्यापलिकडे [३] आर्धऊर्ध्व १०.१६- अधोर्ध्व. [४] उदास १०.१८- शून्याभास [५] काय मानुशाचे १०.३५- आधी "आणी कवित्व मानुशाचे" असे चरण होते त्याचे श्रीसमर्थानी "आणी कवित्वचि काय मानुषाचे" असे प्रश्नार्थक चरण स्वहस्ते केले.

॥ श्रीरामदासार्पणमस्तु ॥

१]प.पू.कल्याणस्वामींच्या हस्तलिखितावरुन छापलेल्या शके १९२९ सालच्या दुसऱ्या आवृत्तिवरुन सदर दासबोधाची तळटिपांसह संगणकावृत्ति तयार करुन,या संगणक आवृत्तिचे इतरांनी छापलेल्या प्रतींबरोबर तुलना करुन ती निर्दोष करण्याचा अटोकाट प्रयत्न केला आहे.

२] दशक व समासांची नांवे शक्यतोवर मूळ प्रतीत जी आहेत तीच ठेवली आहेत.परंतु काही नांवात थोडासा बदल केला आहे. अमूक नावाचा दशक/समास असं प्रत्येकवेळी सांगण्याची आवश्यकता नाही,म्हणून नावांबरोबर जोडलेला 'नाम' हा 'नावाचा'या अर्थाचा शब्द वगळला आहे.वाचकांनी या किरकोळ दुरुस्त्यासाठी क्षमा करावी.ज्या नावात बदल केला आहे ते शब्द तारांकित केले आहेत.त्याचं विवरण तळटिपात दिले आहे.

३] पुनरावृत्त नावापुढे दशकक्रमांक व समास क्रमांक दिले असून ,प्रत्येक समासाचा पान क्रमांक अनुक्रमणिकेत माहितीसाठी दिले आहेत.तसेच तळटिपात प्रत्येक शब्दांसमोर समासक्रमांक व ओवीक्रमांक दिले आहेत.यामुळे हवा तो समास,ओवी व शब्द शोधणे सुलभ होईल

४] दासबोधात आलेले संस्कृत श्लोकांना अनुक्रमांक दिले आहेत. श्लोकापुढील अंक त्या समासातील श्लोकांची संख्या दर्शवतो-इति स.भ.पु.ज्ञा.कुलकर्णी,पुणे.]